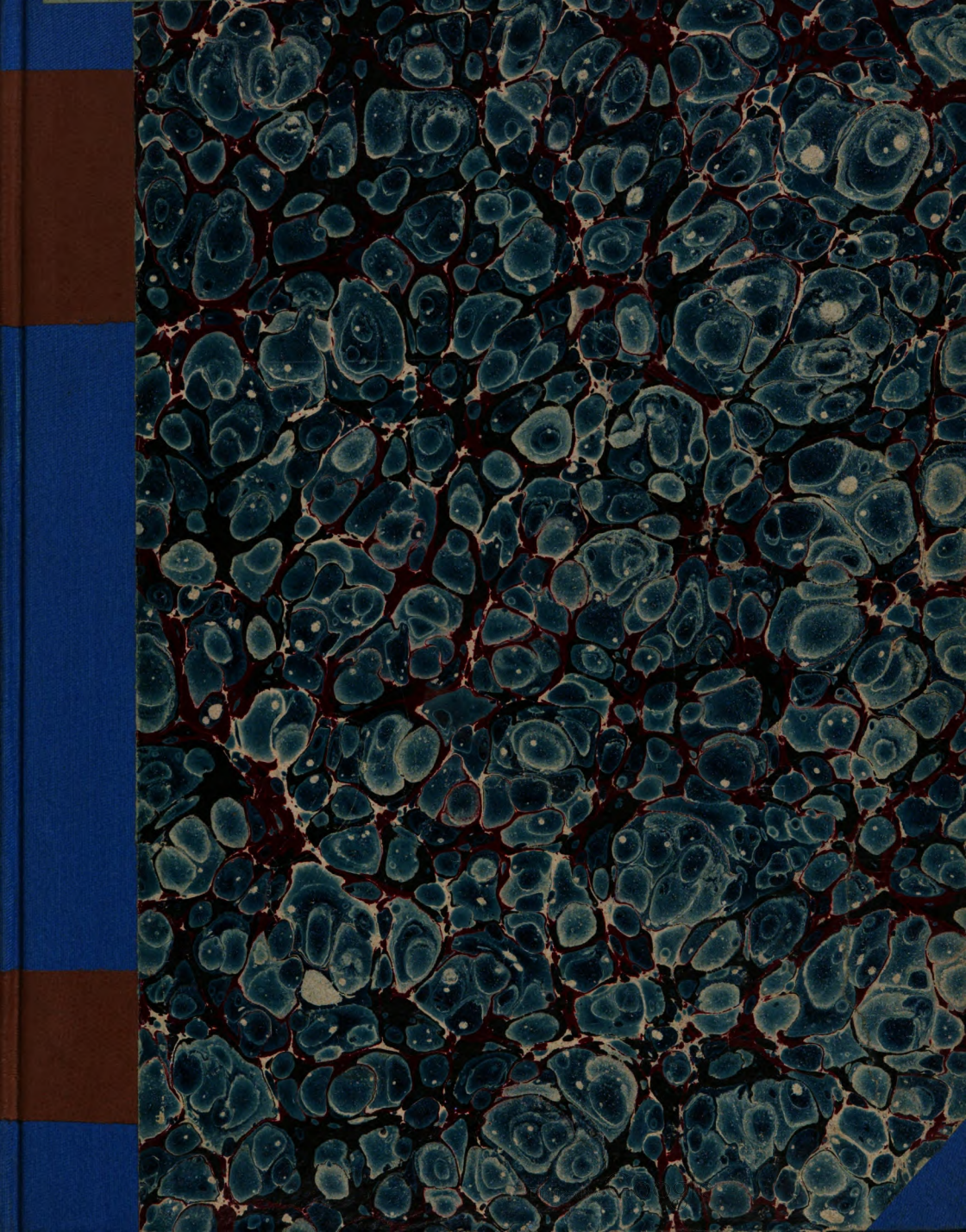

Slovanská knihovna

SLOVANSKÁ KNIHOVNA
3186285098
3186285098

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

g3, 1359

УКРАІНСЬКІ ГЕТЬМАНИ

Иб179

ІВАН ВИГОВСЬКИЙ

та

ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

ІВ. ЛЕВІЦЬКОГО.

47

У ЛЬВОВІ.
Коштом і заходом К. Беднарського.
1879.

Digitized by Google

Digitized by Google

УКРАІНСЬКІ ГЕТЬМАНИ

ІВАН ВИГОВСЬКИЙ

та

133897

ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

ІВ. ЛЕВІЦЬКОГО.

У ЛЬВОВІ.
З друкарні товариства им. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.
1879.

Digitized by Google

216179

Digitized by Google

УКРАІНСЬКИЙ ГЕТЬМАН

ІВАН ВИГОВСЬКИЙ.

Український гетьман Богдан Хмельницький одняв Україну од Польщі і перед смертю оддав ії московському цареві Олексієві. Він умер 27-го липня 1657. року перед самим Маковієм. На раді в Чигирині, ще за життя Богдана, козаки вибрали за гетьмана єго сина Юрія. Юрієві було тільки шістьнадцять літ. Він був молодий і не дуже розумний, і не сміливий: зовсім не козак. Козаки вибрали єго за гетьмана, поважаючи велику службу для України єго батька. Після Богданової смерти козаки заспівали инчої: козацька старшина почала нарікати, що над нею буде верховодити молодий хлопець; декотрим старим полковникам самим хотілося взяти гетьманську булаву, а найбільше Богдановому писареві Іванові Виговському. Сам Богдан перед смертю бажав, щоб козаки обібрали за гетьмана Виговського. Старим козакам хотілося гетьмана сміливого, козака-лицаря, а не малого хлопця.

Виговський говорив Юрієві, що козаки нарікають на єго, не хотять єго слухати. Юрій просив у єго поради, і хитрий Виговський порадив єму одріктись од свого гетьманства за для того, щоб козацька рада вибрала єго за гетьмана вдруге і знов затвердила за ним гетьманську булаву. Щоб лучче підбити Юрія на це діло, Виговський обіцяв і собі одріктись од свого писарського уряду і не згожуватись на козацький вибір, доки козаки не виберуть Юрія за гетьмана вдруге. Теж саме обіцяли

Digitized by Google

зробити і обозний, Тиміш Носач, і суддя Зарудний, і инчі полковники.

Виговський оповістив Раду і написав, щоб полковники приїжджали в Чигирин з сотниками і вибірними козаками, а тим часом сам тупцяв коло значної старшини, роздавав їм дари, справляв бенкети. Для простих козаків він звелів викотити кільки бочок горілки.

В неділю, 24. серпня, довбиші вдарили на Раду. Виговський звелів збірати Раду на невеличкому дворі Хмельницького. В ему помістилась старшина та козаки, прихильні до Виговського. Як тільки двір став повний, Виговський звелів заперти ворота. Велика сила козаків і простого народа зосталась за ворітьми.

Юрій Хмельницький вийшов з свого дома з булавою. За ним несли бунчук, чи здорову палицю, з кінським волосом зверху. Він поклав на стіл булаву, подякував за гетьманський уряд, просив козаків вибрати за гетьмана кого нибудь старшого й дотепнійшого, а сам вернувся до хати.

Зараз за ним вийшли Виговський, Носач і инча старшина і так само подякували Раді за службу.

Рада мовчала. Козаки тільки поглядали один на другого. Декотрим полковникам дуже хотілось узяти гетьманську булаву. А тим часом за ворітьми піднявся галас: народ перся в ворота, та єго не пустили. Єсаули ходили між козаками і питали, кого вони хотять вибрати за гетьмана. „Хмельниченка! Хмельниченка!“ закричали козаки.

Юрій знов почав одмагатись. Декотрі сотники почали говорити, щоб Юрій зостався гетьманом, а поки він виросте, щоб єго навчали добрі люде. Вони просили й Виговського і всю старшину зостатись на своіх урядах. Юрій одмагався, казав, що єму треба вчитись у школі; козаки не слухали єго. Один сотник, прихильний до Виговського, промовив: „нехай гетьманом буде Юрій, а поки він вивчиться, Виговський буде орудувати козацьким військом!“

Виговський кланявся та одмагався, а далі просив, щоб єму дали три дні подумати про таке велике діло.

Минуло три дні. Рада знов зібралася в дворі. Поки зачинили ворота, в двір найшло богато простого народа. Народ кричав: „Хмельниченка! Хмельниченка!“ і добивався до хати.

Digitized by Google

Юрій вийшов і одмагався. Козаки крикнули, щоб Виговський правив Україною, поки Юрій виросте. Виговський спустив очі додолу, згорнув навхрест руки і з слезами на очах дякував Раді за честь.

— Як же міні прійдеться підписуватись, як Юрій буде вчитись у школі, а в моіх руках буде гетьманська булава? — питав Виговський у козаків.

— Нехай пан Виговський підписується так: Іван Виговський, гетьман на той час Війська Запорожського, закричав один козак.

Козаки закричали: добре! нехай буде такъ!

І Виговський став українським гетьманом.

Після того він послав на Запорожську Січ, запобігаючи ласки в запорожців, і переказував ім, що він не матиме себе за правдивого гетьмана, доки й Запорожжє не вибере єго.

Одначе, не вважаючи на те, що чигиринська Рада вибрала Виговського за гетьмана, він все таки боявся за своє гетьманство. В Чигирині на Раді була не вся козацька старшина, а в Виговського були вороги. Миргородський полковник, Григорій Лісніцький і полтавський полковник Пушкар сами хотіли гетьманськоі булави. Щоб безпечніще сісти на гетьманстві, Виговський оповістив другу Раду в Корсуні. Вона мала зібратись після Другоі Пречистоі.

Ні про смерть Богдана Хмельницького, ні про своє гетьманство Виговський не послав звістки в Москву до московського царя, Олексія Михайловича: він не любив Москви.

В той час трудно було правити Україною. Виговський був чоловік хитрий і розумний, але тоді на Україні, після колотнечі з Польщою, ще не уляглися хвилі, як після довгоі і великоі бурі на морі. Ні в чому не було ладу, а треба було всему дати лад.

В той час як Богдан Хмельницький одбивався од Польщі, увесь народ йшов у козаки, а всі козаки були вольні: не робили панам панщини і не платили податі. Народ вигнав з України всіх польських панів, а своіх православних панів зосталось не богато. Тепер, як война минула, селяне мусіли одрізнитись од козаків, вернутись до плуга і платити подать. В козаках мусіло зістатись тільки сорок тисяч: решта мусіла покинути

Digitized by Google

козацьку збрую. Селянам не хотілось теряти своєї вольности і почали скоса поглядати на козаків. Окрім того гетьмани часто оддавали цілі села козацьким полковникам, урядникам і инчим значним козакам до їх життя, а після їх смерти ті села й землі переходили в руки нових старшин. Сам Богдан Хмельницький роздавав до життя землі й села, одібрані од польських панів, своїм полковникам і старшим урядникам. Значні козаки вже були готові стати панами поміщиками. Народ постеріг те і почав з недовірою поглядати на козацьку старшину.

Між козацькою старшиною і простими, чорними, козаками так само почав ся нелад. З давніх давен гетьмана й козацьку старшину вибірали всі козаки, а починаючи од Богдана Хмельницького, гетьмана й старшину вибірав на Раді і простий народ разомъ з козаками. Теперичка вже на Раді всім правила старшина та військові урядники. Перед простими козаками й селянами часто запирали ворота. Простим козакам це не подобалося, і вони втікали цілими ватагами на Запорожжя, де козаки держались на виборах давніх звичаїв. Туди втікало богато народа, котрому не подобалось козацьке панство. Між самою Запорожською Січю і гетьманщиною, чи городовими козаками почався нелад. Січ була горда своїми давніми козацькими звичаями. Запорожці мали себе за правдивих козаків лицарів; вони були горді тим, що мали право вольними голосами вибірати й скидати своїх кошових отаманів, що вони перші вибрали за гетьмана Богдана Хмельницького, перші піднялися на Польщу за Україну.

Такий нелад був тоді на Україні між сільським народом, простими козаками, козацькою старщиною та Запорожжям. Трудно було правити там, де одні тягли иг лісу, другі к бісу, Україна ще не вигралась, як дріжчі, як молоде пиво, а це виявилось тоді, як Виговській почав правити Україною і задумав одділити Україну од Московського царства.

Виговський не любив Москви. Він лучче од Богдана Хмельницького зрозумів, що то за Москва була тоді. Вже Богдан Хмельницькій перед смертю говорив, що Москва груба й проста, вже єму було дивно, що московській цар не схотів присягнути на вірність свого слова за права України, тоді як козаки в Переяславі присягали єму на підданство. І справді, в Мо-

Digitized by Google

ковському царстві тоді такий був порядок, що один цар мав у своїх руках усю власть, сам пастановляв воєвод, архиєреїв і всяких урядників; сам кого хотів, пастановляв, кого хотів скидав з місця. В московському царстві власть ішла зверху од царя. На Україні, на виворіть, з давніх давен власть ішла знизу од народа. Козаки й народ вибірали собі старшину й гетьмана; священики й городяне з козаками вибірали митрополіта; громади вибірали священиків; міщане в городах вибірали людей в мійську думу, вибірали собі суддів. Гетьман не мав права без Ради скидати кого нибудь з місця.

Виговський розумів, що московському цареві не сподобається такий порядок на Україні, що він єго зараз поломає і все переробить по московському, поодніма права й вольности од козаків. Вже цар посадив в Київі воєводою московського боярина Бутурліна, і навів у Київ москалів. В Польщі були такі порядки більше похожі на українські, бо й там короля вибірали—хоч тільки самі пани, без народа. Виговський задумав одділити Україну од Московського Царства і знов прилучити ії до Польщі.

Однаково з Виговським думала більша половина козацькоі старшини, духовенство і городяне.

Тодішні козацькі полковники, значні козаки, духовенство і декотрі православні дворяне не любили Московщини. Московські бояре й воєводи, буваючи на Україні, сміялися з Українців, хоч самі були зовсім прості й грубі. На Україні пішла чутка, ніби цар хоче, щоб козаки не носили червоних козацьких чобіт, а вбувались в чорні чоботи по московський, щоб українські селяне взувались, по кацапському, в личаки. До Виговського пристали єго брати — впервих, Данило, що держав Богданову дочку Олену, Косцянтин і Федір, єго дядько Василь, овруцький полковник; Григорий Лісніцький, полковник миргородський; полковники: Тетеря, Дорошенко, Гоголь, Жданович, Ханенко, Богун, що за Хмельницького був винницьким полковником; Мрозовський, корсунський полковник, котрого в піснях звуть Морозенком, і богато других. Всі вони були люде просвічені, вчились в школах. До Виговського думки пристав і Юрій Немирич, дуже розумний і вчений козацький полковник. Він учився за границею, в царстві Голландському і в Бельгіи, бував у

Digitized by Google

Шведському царстві, щоб прихилити шведського короля до України, написав кільки учених книжок. Вся ця козацька старшина з українськими шляхтичами, Сулимами, Лободами, Нечаями, Гуляницькими, Головацькими задумали одділити Україну од Московщини і прилучити ії до Польщі.

Українське духовенство так само пристало до Виговського. Київське духовенство ще за Хмельницького не хотіло присягати московському цареві на підданство. Воно було просвічене і вчене і не любило темної Москви. Москва ще до того вже почала ламати право духовенства. Київський митрополіт, Сильвестер Косов, умер. По давному звичаю митрополіта мали право вибрати самі духовні з козаками й городянами, але московський воєвода Бутурлін, що вже сидів у Київі, зараз оповістив українському духовенству царську волю, щоб воно не вибірало собі митрополіта без царського дозволу а щоб оддало себе в руки московського патріарха. Це діялось перед самою смертю Богдана Хмельницького.

Богдан Хмельницький тоді не послухав московського воєводи, звелів архиєреям, священикам та козакам зъіжджатись до Київа, ще й просив до Київа архиєреів зі Львова, Перемишля, Луцька, котрі були піддані польського короля.

Хмельницький саме тоді вмер, а Бутурлін не пускав архиєреів вибірати митрополіта. Виговський єго не послухав і од себе послав у Київ козаків для вибора митрополіта.

До Виговського пристали й міщане в городах, бо й вони боялись, що Московський цар одбере од іх право вибірати своіх урядників у думу та в мійські суди.

Проти думки Виговського стояв сільський народ, котрий тільки що одбився од Польщі, тільки що вигнав з України польських панів. Виговський вів єго знов до Польщі. Окрім того народ знав, що московський цар православної віри і не буде заводити на Україні ні унії ні католицькоі віри. Народ був готовий стояти за Москву. Він не ждав і не гадав, що Москва потім наділить єго такою панщиною, якої він і небачив за Польщі, і що московські воєводи стануть поміщиками на Україні.

Запорожська Січ так само хотіла остатись в московському підданстві. Між полковниками зостався вірним Московському цареві, тільки Виговського ворог, полтавський полковник Мартин Пушкар.

Digitized by Google

В осени, перед самою Покровою козаки зъіхались в Корсунь на Раду: зъіхались всі полковники, сотники і з кожної сотні приіхало по два козаки, по козацькому звичаю. В той час був у Корсуні посол польського короля, Бенёвський. Він намовляв козацьку старшину знов приставати до Польщі. Саме тоді приіхав до гетьмана посол од московського царя, Артамон Матвієв, і привіз єму од царя грамоту. В грамоті цар звав Виговського писарем, а не гетьманом, хоч цар уже знав про те, що єго вибрали на гетьманство.

Царський посол привіз од царя дуже нерадісні для гетьмана вісти. Цар велів своєму бояринові, Трубецькому, йти з московським військом в Київ, куди повинен був іхати і сам Виговський з полковниками. Окрім того цар писав в грамоті, що колись полковник Павло Тетеря, бувши в Москві, просив у єго війська на татар, і що він тепер посилає князя Ромодановського з кінним и пішим військом, та боярина Шереметєва з москалями. Царський посол просив гетьмана вислати для московського війська підводи, ще й видати харч з тих земель, котрі належали до козацькоі старшини.

Зараз таки і справді Ромодановський став з московським військом в Переяславі, Лапулов в Пирятині, ще й Трубецького ждали з військом що-дня, що-години.

В той час козаки були в мирі з кримськими татарами. Очевидячки цар посилав військо не на поміч козакам, а на самого гетьмана й козаків, ще й велів ім підводи й харч давати москалям. Козаки злякались: вони боялись, щоб цар не одняв од іх давноі козацькоі вольности.

Козацька Рада зібралась на полі під Корсунем. Виговський вийшов, поклав булаву й бунчук, поклонився і сказав, що цар хоче одняти од козаків козацьке право, що він не хоче бути в неволі і складає з себе гетьманство. Він поклонився і поіхав. Козацька старшина вернула єго і просила зостатись на гетьманстві. Суддя Самійло Богданович-Зарудний подав єму булаву.

— Ми будемо встоювати за своє козацьке право і не попустимо, щоб у нас єго одняли! — закричала старшина. На тому Рада скінчилась.

Другого дня Рада зібралась в дворі. Виговський хотів ви-

Digitized by Google

питати в старшини, куди вона схиляється, чи до Москви, чи до Польщі; він сам вдавав, ніби стоїть за московського царя і не хоче одривати України од московського царства.

— Дайте мині пораду, що діяти й чинити? спитав Виговський у старшини.

Полтавський полковник Пушкар і инчі полковники й козаки з лівого берега Дніпра сказали, що вони не оступляться од присяги московському цареві. Полковник Богун і правобережні полковники й козаки нарікали на те, що Москва хоче одняти од їх козацькі вольности. Одначе на цій Раді постановили послати до царя посланців, просити в єго грамоти для Виговського і просити царя, щоб він не зачіпав козацьких звичаїв.

Після корсунськоі Ради Виговський почав підписуватись просто українським гетьманом, а не гетьманом на той час.

Після цієі Ради Виговський з полковниками поіхав до Києва, щоб архиєрей поблагословив єго на гетьманство. Виговського стріли з великою честю за містом, і в Брацькому монастирі, після служби божоі, черниговський владика, Лазар Баранович, подав Виговському булаву, бунчук і шаблю, що цар Олексій прислав Богданові Хмельницькому.

В той час в Київі ще не настановили митрополіта. В Софійський собор зъіхались архиєреі і козацькі старшини, щоб вибрати нового митрополіта. Гетьман просив і московського воєводу, що вже проживав у Київі. Воєвода сказав, що не поіде без царського приказу, і що цар хоче, щоб митрополіта у Київі настановили цар та московський патріарх. Козаки запримітили, що цар хоче одняти од українців давне право вибірати і настановляти собі митрополіта.

В той час частина теперішноі Білоі Русі: могилевська губерня і частина мінськоі належала до українського гетьмана. Там був тоді наказний гетьман Іван Нечай, Богданів зять. Він записував у козаки поліщуків, чи як у нас тепер кажуть литвинів. Московські воєводи забороняли селянам записуватись у козаки, розганяли козаків з хат, обривали ім чуби, били батогами і силували іх платити подушне. Це діло ще більше розсердило козаків та і Виговського.

Після Покрови Виговський поіхав з Києва до Чигирина, по дорозі заіхав в Переяслав і бачився там з московським кня-

Digitized by Google

зем Ромодановським. Московське військо стояло вже два місяці, а гетьман не давав єму ні підвід, ні харчі.

Вернувшись до дому, Виговський послав Юрія Хмельниченка до Києва в школу, а сам викопав з землі скарб, закопаний з Богданом Хмельницьким, більше милліона карбованців. Він почав справляти бенкети для козацькоі старшини, поів простих козаків горілкою і, хоч сам не пив, але щоб піддобритись до простих козаків, вдавав з зебе пъяницю і по бурлацький заходив з ними в патёхи. Прості козаки кричали: ото щирий, не гордий козак!..

На Україні ждали, що от-от прийде московський воєвода Трубецький з військом. На козацьку старшину напав переполох. Полковники почали намовляти козаків проти Москви. Миргородський полковник, Лісницький, послав листи по сотнях свого полка, в котрих він писав, що воєводи наведуть на Україну московського війська, що цар посадить в Українських городах своіх воєвод чи губернаторів, знесе козаччину, поверне козаків на міщан та на селян, або на москалів та драгунів. Між козаками скрізь пішла чутка, що Москва заведе на Україні свої шинки, заборонить вольну продаж горілки й меду, присилує козаків убіратись в казанські каптани та в чорні чоботи; що цар настановить в Київі свого митрополіта з Москви, а Київського візьме в Москву, настановить московських попів і вижене український народ в Московщину. (Трохи не все це навпісля справдилося, як тепер ми бачимо, на Україні).

Як читали листи Лісницького на селах, то прості козаки й народ не хотіли іх і слухати. Вони не любили Лісницького і сказали, що будуть вірні московському цареві і не пристануть до Польщі.

Лісницький оповістив полкову Раду. Почувши, що гомонів на селах народ, він розсердився і хотів подякувати козакам за свою полковницьку службу. Козаки просили єго зістатись полковником, а простий народ голосно лаяв єго в батька й матір. Лісницький чув те все, але вдавав, ніби нічого не чує. Народ прямо говорив, що не любить Виговського і проситиме царя прислати на Україну московських воєвод.

В Київщині й на Подолі полковники так само піднімали козаків на Москву. Тут козаки були готові встати на москалів

Digitized by Google

і переказували в Полтавщину, що вони не звикли бути в неволі, і готові йти на полтавських козаків з татарами, як вони зостануться вірними цареві.

Тим часом на Україні вже объявились московські приятелі: ніжинський протопоп Филимонов та черніговський архимандрит Іван Мещеріпов писали в Москву про все, що діялось на Україні. Архимандрит радив завести на Україні московські кабаки (шинки), московських голов та воєвод.

Козацька старшина пересвідчилась тепер, що народ не піде за нею і стоятиме за Москву, а тут за Москву объявило себе і Запорожжя. Козацька старшина придавила народ. Народ утікав на Запорожжя і заносив туди свою нелюбов до Виговського і єго прихильників. Запорожський отаман, Яків Барабаш, послав до царя посланців, жалувався цареві, що козацька старшина забороняє січовикам ловити рибу, гнати горілку, продавати пиво і не дає плати за службу. Запорожці просили прислати на Україну московських воєвод. Вони накликали воєвод на чужу голову, бо знали, що в Січ цар не пошле воєвод. Пославши посланців до царя, Барабаш копав під Виговським яму: посилав до ёго листи і запевняв гетьмана своєю вірностю.

В той час прибув до Москви посол Виговського, Миневський. Миневський все лихо складав на Лісницького, ніби він пускає вісти між народом проти царя. Цар говорив Миневському, що він і в думці не має ламати козацькі вольности. Він послав Виговському ласкаву грамоту і велів ждати з Москви посла, котрий мав приіхати на Україну, щоб привести гетьмана до присяги на піддапство Москві і затвердити єго на гетьманстві.

А тим часом за Миневським слідком погнався на Україну один московський урядник, Рагозін, ніби для того, щоб дати звістку гетьманові про те, що в царя народилась дочка Софія. Рагозін переіхав через усю Україну, роспитував народ і скрізь іздив на розвідки поміж козаками та селянами. Народ скрізь росказував єму, що Виговського селяне не люблять, і що на Україні були б раді московським губернаторам.

Для Виговського на Україні діло стояло дуже недобре. Як на то-теж проти єго почався бунт. Збунтувався полтавський

Digitized by Google

полковник Пушкар і закликав до бунта проти гетьмана Запорожжя й народ.

Мартин Пушкар давно хотів бути гетьманом. Тепер як заварилась на Україні каша, він сміливо виступив проти Виговського, щоб скинути єго з гетьманства. Він знав, що московський цар не йме віри Виговському, що Запорожжя й простий народ идуть проти гетьмана і задумав тим усім покористуватись. Пушкар скликав у себе Раду й оповістив на Раді, що Виговський зрадник, що він має стосунки з поляками й татарами і хоче зрадити московського царя.

Разом в запорожськими посланцями Пушкар послав у Москву і свого посланця і з того часу безперестану давав знати в Москву, що робить Виговський. Запорожський отаман, Яків Барабаш, привів єму шістьсот запорожців, але все таки в Пушкаря була мала сила. Він почав закликати до себе наймитів, робітників, пастухів, всіх тих, що не мали ні землі, ні пристановища. Голота збігалась до єго в одних свитах без коней, без зброї, з одними косами та киями. Пушкар зібрав з тієї голоти цілий полк і дав тим козакам чудне прізвище, *дейники*. Пушкар збунтував проти гетьмана увесь народ кругом Гадяча, Зінкова, Ромен та Миргорода.

Виговський стревожився. Він кинувся в Гадяч, схопив кількох бунтовників і повтинав ім голови; потім почав просити Пушкаря помиритись з ним.

— Чому не так! сказав Пушкар. Виговський хоче погодитись зо мною, як погодився з гадячанами, повтинавши ім голови.

Тоді Виговський послав на Пушкаря полки: ніжинський та стародубський. Прості козаки не пішли підіймати рук на своіх таки козаків і розбіглись. Виговський звелів тоді рушити на Пушкаря своіх *затязьців*. Затязьцями звались гетьманські козаки з чужоземців: з німців, волахів, сербів та поляків. 1658. року після Христового Різдва затязьці виступили проти Пушкаря. Іх повів Іван Сербин з Богуном. Виговський звелів ім несподівано напасти на Полтаву і вхопити Пушкаря.

Затязьці дійшли до Полтави, але під самою Полтавою збились з зімної дороги і заблудили. Барабаш з запорожцями напав на іх в Жуковому-Байраці саме тоді, як вони обідали. Триста

Digitized by Google

затязьців полягло на місци, не встигнувши вхопити в руки списів.

Пушкар виступив з Полтави з своєю голотою, чи дейниками. Голота кинулась на богатих людей, на своїх хозяінів і почала їх грабувати. Бідні приставали до Пушкаря, а богаті почали єго клясти.

Саме тоді пішла чутка, що з Москви іде на Украіну боярин Хитрово, що цар звелів єму зібрати Раду для гетьманських виборів. Виговський стревожився; старшина злякалась. Усім здалось, що цар хоче одняти од козаків давне право, самим вибірати гетьмана. Стревожена старшина скупилась круґом гетьмана, щоб оберегати своє право. Хитрово приіхав і оповістив Раду не в Чигирині, а в Переяславі, де стояв Ромодановський з московським військом. Він кликав Виговського до Переяслава.

Приіхала в Переяслав старшина, приіхав і Виговський. Виговський був сердитий і говорив козакам, що москалі ні навіщо переведуть козаків, будуть самі настановлять гетьманів, та й ще з москалів, і тепер може настановлять якого нибудь московського бороданя. — Не давайтесь в руки москалям! самі вибірайте гетьмана! говорив Виговський до старшини.

На Раду приіхав і новий митрополіт Діонисій Балабан з значними духовними. Вони всі стояли так само за давні українські звичаі.

Рада зібралась після Стрітення. Виговський не пішов на Раду, а послав замісто себе ченця Петронія. Петроній сказав на Раді: „панове Рада! гетьман сказав, що не хоче зоставатись на гетьманстві, знаючи царську неласку до себе. Нехай московський боярин вибірає гетьмана, якого схоче.“

Козаки зашуміли. Один сміливий козак промовив з гнівом: „а бодай того ніхто не діждав, щоб Виговського з гетьманськоі булави скинули. А ні цареві, ані тобі воєводо, козаки нічого не заподіяли, щоб ви в нас видерли наше право вибірати гетьмана!“

— Згода! згода! закричали козаки.

— Все, кликав один полковник, все що цар і ти, боярине, нам скажеш, ми вчинимо, та не дамо видерти в себе з рук виборів гетьмана.

— Коли так, панове Рада, сказав боярин, то нехай Ви-

Digitized by Google

говський зістається на гетьманстві, тільки нехай заприсягне, що не буде приставати до поляків. Окрім того цар, жалуючи вас і обороняючи вас од татар, хоче постановити своїх воєвод в ваших городах, в Чернигові, Ніжині, в Переяславі і инчих городах, так само, як постановив у Київі, і щоб ви ім давали плату з своїх податів і тим москалям, що з ними прийдуть.

Козаки мусіли згодитись, хоч вони й знали, що цар ставить воєвод на Україні не проти татар, а проти козаків.

— Та ще цар хоче, щоб не було козаків в Могилевщині, в Бихові та в Чаусая, щоб козацький полковник вийшов звідтіль геть, а щоб ти, гетьмане, не знався з поляками та з татарами, і їхав у Москву до царя на поклін, і цар докоряє тобі тим, що козаки в грамоті до татар підписались вільними царськими підданими, а не вічними підданими.

Виговський пристав на все, але тільки на словах. У єго була тоді думка, зовсім одбитись од Москви.

Після того Виговський присягнув на підданство Москві, і боярин подав єму з своїх рук булаву, бунчук та царську грамоту на гетьманство. Боярин зараз виїхав з Переяслава. Вертаючись у Москву, він бачився з Пушкарем. Пушкар виказував на Виговського, що він хоче зрадити царя. Боярин хвалив Пушкаря за вірность цареві, але все таки просив єго не бунтуватись проти гетьмана. Виговський заліпив воєводі очі дарами.

Хитрово, вертаючись до Москви, кільки раз з дороги писав до Виговського, щоб він їхав у Москву. В Путивлі вже готували гетьманові підводи і проводників. Виговський усе одмагався і таки не поїхав; — замісць себе він послав у Москву Лісницького.

Тепер Виговський почав помаленьку готуватись, щоб одбитись од Москви. На Україні сидів один єго ворог, Пушкар. Виговському треба було попереду побити Пушкаря. Не ймучи віри козакам, Виговський почав запрохувати до себе на поміч кримських татар. Він послав до хана лист; хан одписав єму, що пошле військо. Весною татари виступили на Україну. Виговський з старшиною виїхав ім назустріч на річку Ирклій. Там стояв татарин Корабей з ордою. Виговський стрівся з ним і постановив з татарами умову: козаки й татари заприсяглись, що будуть помагати одні другим. Вони справили бенкет і пі-

Digitized by Google

сля бенкету козаки провели з честю Корабея в татарський стан.

На другий день, у вечері Корабей приїхав до Виговського, і вони вдвох розмовляли по татарський потайно од инчих козаків. Полковник Джеджалик, родом татарин, але вже тоді щирий українець, підслухав їх розмову. Він її зрозумів, і як тільки Виговський ліг спати в шатрі, пъяний Джеджалик підкрався до шатра і пустив в шатро стрілу. Він думав, що вбив Виговського, і гордо закричав: „тепер лежить собака, що козацьку кров продає ляхам та татарам!“ Але Виговський зостався живий. Він вискочив з шатра і втік в татарський стан.

Закликаючи до себе на поміч татар, Виговський знов послав у Москву полковника Лісницького та Богуна просити в царя московського війська на Пушкаря. Щоб піддобритись до царя, Виговський звелів Лісницькому згодитись, щоб цар прислав своїх воєвод в Білу церкву, Корсунь, Ніжин, Чернигів, Полтаву й Миргород. Виговському потрібні були ті воєводи, як пяте колесо в возі, та нігде було дітись. Вісти про татар сполохали народ і стревожили московських бояр. Київський московський воєвода Бутурлин писав до царя, щоб цар швидче слав військо, що Україну швидко обхопить полумъя, бо татари й поляки вже стоять на поготові.

Московський цар ласкаво прийняв Лісницького, але з того часу почав ще більше висліжувати гетьмана. Він послав боярина Скуратова до гетьмана на розвідки і звелів єму зістатись при гетьманові і не одступати од єго.

Тим часом Виговський, накликавши татар, рушив в похід на Пушкаря в Полтаву. Він дійшов до Голтви, а туди вже й приїхав Скуратов і намагався бачитись з гетьманом. Гетьман не пускав єго до себе. Тоді Скуратов, не діждавшись гетьманського дозволу, сам поїхав в стан до Виговського і дав знати, що приїхав з ласкавими царськими грамотами.

Скуратова посадили в шатрі коло самого гетьманського шатра. Гетьман послав козака просити до себе боярина пішки. Скуратов пішки не пішов, а докопечне хотів їхати на кони. Єму привели коня, і він підъіхав до гетьманського шатра. Виговський виступив проти єго з шатра на кільки ступінів, і Скуратов подав єму дві царські грамоти.

Digitized by Google

Виговський взяв одну грамоту і прочитав тихо. В грамоті цар писав, що в українські міста швидко приїдуть московські воєводи. Ця річ дуже не сподобалась Виговському. Другу грамоту він звелів писареві Груші читати голосно. Тільки що писар прочитав довгий царський титул, Виговський сів на ліжко. Скуратов промовив, що царську грамоту треба слухати стоячи.

— Все в вас високо! промовив Виговський і встав. В грамоті цар писав, що він послав до Пушкаря грамоту, щоб Пушкар не бунтувався проти гетьмана.

— Такою грамотою нічого не вдієш з Пушкарем. Єго требаб піймати, та голову єму втяти, промовив сердито Виговський. Я просив у царя на Пушкаря кільки полків драгунів, а ви посилаєте до моіх ворогів грамоти, неначе мене нема на Україні. Я просив боярина Хитрово вдарити на Пушкаря, а він єму надарував соболів. Ви всіх поробили гетьманами ще й грамот понадавали Пушкареві та Барабашеві, і тим тільки піднімаєте бунти. Ти даремне сюди приіхав на розвідки: нічого тобі тут розглядати. Я піймаю Пушкаря і втихомирю єго огнем та мечем. У вас такий звичай, щоб робити все по своій волі. Як почали ви ломати наші вольности, то в нас і бунти стали.

Виговський не ласкаво розпрощався з Скуратовим і виступив в поход. Він звелів Скуратову зістатись в Голтві, а Скуратов чкурнув слідком за гетьманом під Полтаву.

В кінци мая Виговський підступив під Полтаву, покинув орду в Соколиному-Байраці, затязьців німців в долині Полузорі, а сам з козаками пішов далі і під самою Полтавою, між селами Жуками й Рябцями на пригорках розставив свій обоз, поставивши спереду на показ вози з бочками горілки.

Пушкар хотів запертись в Полтаві, але дейнеки збунтувались, кричали, що в Виговського мало війська, і присилували Пушкаря вийти з міста. Бідна голота нагляділа вози з бочками горілки, навмисне виставляні Виговським на пригорку. Світом виступив Пушкар з Полтави, і Виговського козаки розбіглись перед ним. Голота кинулась на вози, розбила бочки з горілкою і почала пити. Виговський того тільки й ждав. Він кинувся в долину Полузорю і звелів німцям рушити на голоту. Одначе голота побила німцям киями боки і прогнала іх, а сама знов

Digitized by Google

кинулась на горілку і повпивалась так, що й ногами не володала.

Тоді Виговський вдарив на Пушкаря, з козаками та ордою, і пяна голота вся полягла під шаблями. Пушкар просив, кричав, проклинав, та нічого не помагало. Якийсь козак одрубав Пушкареві голову і приніс Виговському. Виговський ввійшов в Полтаву і звелів ії руйнувати й палити. Половина міста була спалена й зруйнована. Татари кинулись на села і почали грабувати селян. Чотири дні руйнували татари, доки самі козаки Виговського збунтувались і почали однімати в татар забраних в полон людей.

В той час полковник Грицько Гуляницький взяв Лубні, де богато народа потопилось в Сулі. Миргород сам одчинив Виговському ворота, а Гуляницький взяв Гадяч. Так скінчився Пушкарів бунт проти Виговського.

Побивши Пушкаря, Виговський звелів Скуратову іхати собі в Москву, а сам рушив до дому, до Чигирина. Скуратов вчепився до гетьмана, як репях, і потягся слідком за ним в Чигирин. На дорозі, в місточку Манжеликові, прибіг до гетьмана козак з Білої-Церкви з листом од полковника. Полковник писав, що в єго місто вже приіхав московський воєвода, і що воєводи вже ідуть і в инчі міста.

Виговський, побивши свого ворога на Україні, заговорив тепер инчим язиком з Москвою: заговорив сердито й ущипливо.

— Я просив у царя москалів на бунтовників, сказав Виговський до Скуратова, а цар держить моіх ворогів, а мене хоче скинути з гетьманства. Мабуть вам треба такого гетьмана, щоб єго можна було ухопити за чуприну тай водити, куди треба. Я не знаю про ваших воєвод і знати нехочу.

— Ти ж сам просив у царя воєвод через Лісницького, сказав Скуратов.

— Я ніколи не просив, щоб присилали воєводу в Білу-Церкву. А коли вже вони приіхали, то повинні були приіхати до мене, а потім уже іхати по містах. А вони без гетьмана ідуть собі в наші міста! Не потрібні нам ваші воєводи! Он у Києві ваші москалі киями бються з нашими людьми. Цареві москалі були з Пушкарем. Он німці взяли у Пушкарівців мо-

Digitized by Google

ковського барабана. Тепер я бачу, що під польським королем нам було краще.

Богун кричав: „нетреба нам московських губернаторів! Та й ти, боярине, здається, ідеш до нас в Чигирин воєводою. Гляди лишень! нездорово буде.“

Скуратов приїхав з Виговським в Чигирин, а тут до Виговського поприжджали посли од татар та од поляків. Скуратов не видержав і поїхав у Москву. Тим часом в Київ приїхав воєводою боярин Василь Шереметєв, чоловік грубий та гордий, з московською пихою. Він не любив вольного духу українців, почав сажати міщан у тюрму, обіжав козаків, духовних, сам себе звав гетьманом; говорив, що він старший од гетьмана. Воєвода Ромодановський стояв з москалями в Прилуках і гордо кликав до себе гетьмана, казав, що він старший од гетьмана. У Ромодановського був Барабаш і декотрі пушкарівці ніби то під арештом, а вони справді були на волі. Миргородський полковник, Козел, писав до гетьмана, що в Гадяч вже поналазили москалі. Виговський звелів виганяти їх і бити шаблями як ворогів.

Тим часом у Польщі знали, що козаки починають сваритись з Москвою. Хитрий пан, Ян Бенёвський, часто писав листи до Виговського та до полковників; він держав у Чигирині львівського грека, Хтодя Томкевича, і Томкевич усе іздив у Польщу, та возив звідтиль листи до козаків. Чим більше йшов нелад з Москвою, тим більше Виговський прихилявся до Польщі. В половині місяця червня Виговський послав до Бенёвського полковника Тетерю, самого щирого польського прихильця, і писав до Бенёвського, що він готовий оступитись од московського царя і іти на єго з козаками й татарами.

Виговський розіслав у військо приказ готувати збрую й коней для похода. Він знав, що як тільки в Москві довідаються про єго єдність з Польщою, то цар зараз рушить на єго московське військо. З Москви приїхав до Виговського посланець Портомоінов з дарами та з ласкавою грамотою. Виговський привитав єго дуже неласкаво. Він докоряв Москві за те, що воєвода Ромодановський прийняв до себе єго ворогів, запорожського отамана Барабаша, та пушкарівців, і сказав, що буде добивати своїх ворогів, хоч би єму прийшлось битись з царським військом.

Digitized by Google

Ще перший посланець не виїхав, а од царя вже приїхав другий, Федор Тюлюбаєв. Він питав у Виговського, на що він готує військо? Виговський, недовго думавши, послав шість козаків з рушницями і взяв Портомоїнова під арешт. Зараз після того він звелів привести на той самий двір і Тюлюбаєва і посадити і його під караул. Од посланців одібрали коней і одежу, повели їх на гетьманський двір, забили в кайдани і поставили коло їх сторожу.

Саме тоді воєвода Ромодановський одсилав Барабаша в Київ, до воєводи Шереметєва з цілою сотнею сторожі. В той час як сторожа стала на ніч коло Києва в місточку Гоголеві, черкаський полковник Джулай напав на неї з своїми козаками, розбив Барабашеву сторожу, побив боярських дітей, одняв Барабаша і одіслав його в Переяслав. Виговський звелів везти Барабаша за Дніпро, щоб оддати його на суд козацькоі Ради. Козаки почали скрізь на Україні нападати на москалів, били їх і грабували. Брат Виговського, Данило, по волі гетьмана, задумав одняти у москалів Київ і повів під Київ пъять козацьких полків. Підступаючи під Київ, козаки почали ловити на сіножатях московських коней і зачепили московську сторожу. Сторожа побігла в Київ і дала знати воєводі Шереметеву. Козаки ввігнались в передмістя і почали копати шанці, але московське військо вийшло з Києва і прогнало козаків з окопів. Козаки оступились. Сам Данило, поранений, ледві втік. Шереметєв почав після того мучити Киян и рубати ім голови. Батько Виговського, Остап, з сімъею мусів утікати з Києва до Чигирина. Шереметєв узяв Баришполь і спалив його.

Колотнеча між козаками й москалями вже починалась. Виговський зібрав військо і рушив під Гадяч, ніби для того, щоб добити пушкарівців. З ним уже їхали польські посли, Бенёвський та Євлашевський, щоб постановити згоду між Польщою й Україною. Цим ділом верховодив Юрій Немирич.

Тільки що Виговський на Семена з військом дійшов до місточка Комишини, аж до його приїхав з Москви новий посол, значний боярин Василь Кікін. Цар уже знав про замір Виговського, і посол приїхав з царськими докорами. Кікін зараз примітив, що вже на Україні повіяло польським духом. До його приставили за пристава одного поляка. Боярина привитали одначе

Digitized by Google

з великою шанобою. На зустріч єму послали двісті козаків. Козаки позлазили з коней і кланялись єму. Виговський прийняв єго в богатому шатрі. Кругом гетьмана пишно сиділи козацькі полковники.

Московський посол спитав у Виговського, на яких ворогів він зібрав козацьке військо й татарську орду? Виговський заговорив сердито й сміливо, що московські воєводи помагають єго ворогам, ломають козацькі вольности, руйнують Україну, що Барабаш з ласки воєводи Ромодановського, зве себе гетьманом, при живому гетьманові, а сам Ромодановський ставить себе вище од гетьмана і величає себе великим князем, а Шереметєв палить українські городи і втинає українцям голови. — Дурний був мій Данило, що не взяв Києва та не полатав киями кацапам спини. За те ж я пошлю на Шереметєва військо і викину єго з москалями з Києва; так скінчив гетьман свою річ.

Кікін лякав Виговського божим судом, нагадував єму про присягу московському цареві і велів єму роспустити своє військо, а як ні, то цар пошле на Україну велику силу пішого й кінного московського війська.

— Я йду з військом не на царя, а на своїх ворогів, що їх держить цар проти мене, промовив Виговський.

— Князь Ромодановський послав уже твого ворога, Барабаша в Київ на суд, сказав Кікін.

— Барабаш уже в моїх руках! сказав Виговський.

Після того через кільки день Виговський просив Кікіна до себе на обід. Коло гетьманського шатра на приході стояв Барабаш, прикований до гармати, в той час як гетьман обідав з полковниками в шатрі.

— Чи богато московського війська на границі? питав Виговський у Барабаша.

— Богато, одказав Барабаш.

Довго вговорював Кікін Виговського не ламати присяги цареві. В кінець усего Виговський згодився написати лист до царя і сказав, що буде ждати од царя одповіди чотири неділі.

— Як не буде одповіди через чотири неділі, то почну битись за свої вольности з царським військом, сказав Виговський, випроважаючи боярина в дорогу, а татар я не одішлю й війська не роспущу до того часу.

Digitized by Google

Тим часом 1658. року, 6. вересня перед другою Пречистою Виговський зібрав в Полтавщині під городом Гадячем Раду. Серед майдана сиділи полковники в празниковій одежі з своїми пірначами чи булавами. Виговський, з булавою в руках, привів на Раду польських послів, Бенёвського та Свлашевського.

— Запорожське військо хоче вічного мира з Польщею, хоче знов пристати до польського короля, як тільки почує од вас королівське слово, промовив Виговський до польських послів. Бенёвський роспустив язика і довго промовляв до козаків, що було погано жити під московським царем, що ім буде лучче жити під Польщою, і щоб вони знов приставали на підданство польському королеві. Як тільки Бенёвський перестав говорити, Виговський спитав у Ради.

— А що, чи сподобалася вам, панове молодці, рація его милости, пана комисаря?

— Гаразд говорить! закричали козаки.

Виговський поклонився послові і дякував од усего Запорожського війська за те, що король приймає знов у підданство Україну. Після того Виговський одібрав з кожного полка по кільки козаків, і вони постановили з Польщею гадяцьку умову, похожу на умову Хмельницького з Москвою в Переяславі.

В тій гадяцькій умові Виговський постановив знов прилучити Україну до Польщі і називати ії Великим княжеством Руським. Україна мала залежати тільки од одного короля і зоставалась вольним краєм. Польща, Литва й Україна повинні були оборонятися вкупі од усіх ворогів, навіть од московського царства і завоювати в турків береги Чорного моря. В себе дома Україна мала бути зовсім самостійним царством. Найвища вдасть належала до гетьмана і народного сейма чи Великої Ради, куди повинні були зъіздитись виборні з усієї України. Україна повинна була мати свій суд, де всі діла велися на українській мові; свій скарб, куди йшли всі податі; своіх воєвод чи губернаторів, своіх міністрів і своє козацьке військо. Виговський виговорив собі право з кожного полка записувати по сто козаків і посилати спис до короля, щоб він затвердив за ними шляхецтво. Унію постановили зовсім скасувати і не пускати ії не

Digitized by Google

тільки на Україну, але навіть і в Польщу і на Литву, бо од неї почалася колотнеча між українцями й поляками.

Окрім того постановили переробити найвищу духовну школу в Київі, що звалась академія, на університет, чи найвищу свіцьку школу, а другу академію завести в инчому городі і позаводити низчі школи, скільки буде треба.

Козаки ще хотіли, щоб Польща вернула їм Галичину, частину Волині й Подоля, де жив український народ, і де колись були українські князі. Посли не згожувались на те, і діло почало йти на нелад, але полковник Тетеря, найбільше прихильний до Польщі, закричав: ей, згодімось, панове молодці, з ляхами, більш будемо мати: покірливе телятко дві матері ссе!

— Отой всю правду сказав! Згода, згода, згода! закричали прості козаки.

Виговський справив бенкет для польських послів, і вони поіхали до короля з радісною звісткою. Позад їх козаки ще довго стріляли з гармат.

Так то Виговський хотів знов оддати Україну в підданство Польщі, од котроі тільки що одбився Богдан Хмельницький з усім українським народом. Та не так сталося, як хотів Виговський: народ і прості козаки не схотіли йти в підданство Польщі.

Скінчивши діло з Польщою, Виговський зараз рушив козаків і татар і став з військом на самій московській границі, в теперішній курській губернії. Він оповістив московським воєводам, що йде з військом не проти Москви, а тільки хоче, щоб єму воєводи видали єго ворогів, тих, що повтікали до воєвод. Єму радили йти на московські городи Білгород та Путивль, але татари, зоставшись без діла, розсипались по українських селах, грабували і гнали людей в Крим у неволю. Козаки підняли гомін, що їх жінок та дітей беруть в полон, і почали втікати з обоза. Піднявся мало не бунт проти гетьмана, а він швиденько оступився од московськоі границі і дозволив козакам бити татар. Де які козацькі ватаги нападали на московські села й грабили іх, а московські ватаги почали палити українські села. Гетьман мусів йти до Дніпра і написав у Путивль до воєводи, що він і не думає вставати на царя, а тільки хотів покарати своіх ворогів.

Digitized by Google

Тоді цар Олексій, побачивши, що Виговський зрадив Москві, послав на Україну до козаків і народа грізну грамоту. В тій грамоті цар називав Виговського зрадником і закликав козаків і народ пристати до московського війська, скинути Виговського з гетьманства і вибрати собі другого гетьмана.

Пушкарівці знов підняли голову і вибрали в Полтаві за полковника Пушкаревого сина Кирика, а за гетьмана, Пушкаревого приятеля, Искру. Розігнана голота знов зібралася до Пушкаренка, знов став полк дейників, готовий грабувати богатих людей та старшину.

Виговський приїхав в Чигирин, за ним привезли Барабаша в кайданах. Московських посланців Портомоіна й Тюлюбаєва визволили з тюрми і послали через їх до царя грамоту, в котрій гетьман дурив царя, запевняючи в своїй вірности Москві, і просив єго прислати воєвод, щоб постановити нову умову з Україною, а як цар зараз не те не пристане, то він готовий хоч би й битись з царським військом. Після того він посилав в Москву грамоту за грамотою та все запевняв царя в своїй вірности. Москва так само дурила Виговського. Цар прислав єму грамоту, в котрій писав, що простить єму все і помириться з ним, як він перестане воювати, а в той час послав приказ Ромодановському вести велике військо на Україну і стати до помочі Полтавцям, Виговського ворогам. Цар оповістив очевидячки Виговському війну.

В осени, перед самою пилипівкою, Ромодановський вступив на Україну з московським військом і розіслав поміж народом грамоту, в котрій звав Виговського зрадником і закликав народ до свого війська. В той час Виговський од себе роскидав в Полтавщині листи до своїх ворогів, пушкарівців, вговорював їх пристати до єго і разом з ним бити московське військо.

Як тільки Ромодановський прийшов у Полтавщину, пушкарівці знов піднялися на Виговського і пристали до москалів, а розігнана голота збігалася до Ромодановського, маючи надію поживитись грабуванням богатирів. Московське військо вперве напало на Миргород, що держав руку за Виговським. Москалі вбігли в Миргород й пограбили людей так, що вони зостались зовсім голими. Звідтіль москалі пішли на Лубні. Всі люде

Digitized by Google

в Лубнях, прочувши, якого лиха наробили москалі в Миргороді, порозбігались; зосталась тільки сама голота і пристала до москалів. Москалі спалили Лубні і ограбили Мгарський монастир, де знайшли багато грошей, замурованих у стіні; звідтіль вони пішли далі, зруйнували Чорнухи, Горошин та Пирятин і стали на зімівлю під Лохвицею. Дейнеки розсипались по лівобережній Україні, палили й грабували богатих людей. На місце Ромодановського прибув новий московський воєвода, князь Куракин, а з ним прибув з військом князь Семен Пожарський. Ромодановський зібрав козаків і звелів ім вибрати нового гетьмана. Козаки вибрали гетьманом Безпалого. Тепер на Україні стало вже три гетьмани, бо Искра, що був попереду поставлений москалями гетьманом, не хотів скидати з себе гетьманства і писав про те в Москву до царя. Цар звелів Ромодановському вибрати з двох кого нибудь одного. Ромодановський звелів Искрі іхати до єго в Лохвицю, але на дорозі на Искру напали Виговського козаки з Чигиринського полка і вбили єго. Безпалий зостався в Ромні гетьманом лівобережної України.

Виговський довго не виступав з Чигирина проти москалів. Він запрохував до себе на поміч Кримського хана з ордою і тільки після Різдва виступив в Полтавщину і пішов не на москалів у Лохвицю, а на Запорожців, що засіли з москалями в Зінкові з своїм отаманом Силкою. Щоб закрити себе од московського війська, Виговський поставив коло Лохвиці Юрія Немирича з козаками. Москалі вийшли проти єго, але Немирич розбив іх і загнав знов у Лохвицю. Сам Виговський пішов на Миргород. Миргородяне, спробувавши московського грабування й здирства, з охотою одчинили ворота Виговському. Всі місточка й села, спробувавши московських лап, переходили до Виговського, і воєводи боялись, щоб сам Безпалий не пристав до Виговського.

Почувши, що Виговський побиває москалів, цар послав велике військо з князем Олексієм Трубецьким. Трубецький став на українській границі і почав переговорюватись з Виговським. Цар дав Трубецькому потаємний приказ помиритись з Виговським, обіцяти Виговському, що він дасть козакам такі самі вольности, як і Польща, не зачіпатиме козацького права, не посилатиме своіх воєвод і свого війська в українські городи, виведе

Digitized by Google

з Київа воєводу Шереметева і настановить Виговського київським воєводою. Але цар постановив таку умову з тим, щоб в Переяславі зібралась нова козацька Рада. Цар сподівався, що на тій Раді Виговського не виберуть гетьманом. Разом з тим Трубецький віз вісімнайцять грамот од царя до народа і до пушкарівців, в котрих цар звав Виговського московським прізвищем Івашкою і велів усім ставати на Виговського.

Трубецький став на українській границі під Путивлем і послав до Виговського посланця для переговорів. Минула зіма, настала весна, а Виговський не посилав Трубецькому одповіди. Настав Великдень. До Виговського зъіхалися в гості полковники. Виговський не йняв віри царській грамоті і бачив у тій новій Раді для себе западню. Порадившись з старшиною, Виговський розіслав по Україні грамоту, в котрій прямо говорив, що він хоче одібрати Україну од Москви і пристати до Польщі. Вся правобережня Україна пристала до єго, а на лівобережній тільки пристали до єго полки переяславський, прилуцький, ніжинський та чернигівський.

Одправивши молебінь „грізному та страшному Спасові“ Трубецький 10. квітня повів здорове військо на Конотоп і звелів Куракину та Безпалому вести до єго своє військо. Прилуцький полковник Дорошенко хотів заступити москалям дорогу, але Пожарський одбився од єго і по дорозі вирізав усіх людей в місточку Срібному.

В Конотопі був замок з мурованими стінами; кругом стін були насипані вали, а за валами рів. В замкові засіли два полки: ніжинський та чернигівський. Всіх козаків було чотири тисячі. Полковник Грицько Гуляницький держав команду над козаками. Кругом замка стала велика сила московського війська, мало не пятдесять тисяч. Більше як шість неділь Гуляницький держався в Конотопі і не оддав єго москалям.

Підступаючи під Конотоп, Трубецький написав до Гуляницького лист, щоб він покинув воювати з царем і вислав послів на переговори. Замість одповіди Гуляницький звелів стріляти на москалів з рушниць та з гармат.

— Ми засіли на смерть! не оддамо города! закричали козаки.

Од 21. квітня 1659. року до самого Петра Трубецький

Digitized by Google

стояв під Конотопом і не міг взяти чотирох тисяч козаків. В город стріляли з гармат, з рушниць, и 28. квітня все військо, одправивши молебінь, світом полізло на вали на приступ. Москалі вже лізли на стіни, але козаки одбивали їх з усіх усюдів і побивали їх з гармат. Тоді Трубецький звелів своїм москалям засипати рови. Козаки вискочили з за стін, одбили москалів, забірали з ровів землю і насипали на вали. Вали ставали ще вищі, рови ще глибші. Тоді Трубецький послав частину війська взяти Борзну. Москалі спалили Борзну, а козаків з жінками й дітьми одіслали в московське царство. Ніжинський протопоп Максим Филимонов, ярий московський прихилець, запрохував москалів потаємним листом до Ніжина. Куракин та Безпалий пішли під Ніжин. Ніжинський полковник, Василь Золотаренко, шурин Богдана Хмельницького, вийшов на їх з військом, і москалі розбили єго, одначе оступились назад; вони боялись татар.

Гуляницький ждав Виговського, а єго не було. В гетьмана було мало вірних козаків, і він усе дожидав татар. Аж у кінци квітня привів єму кримський хан, Махмет-Гирей, трийцять тисяч татар. Виговський запросив до себе ще кільки тисяч поляків. Тоді він рушив з військом на Конотоп.

Під Шаповалівкою з ним стрілась вперве ватага московського війська. Виговський розбив ії і полонив запорожського ватажка Силку. Він звелів прикувати єго до гармати.

Виговському зосталось до Конотопа пятнайцять верстов. На дорозі була невеличка річка Соснівка. Виговський поставив своє військо на широких луках в закритому місци, оддав єго братові Грицька Гуляницького, Степанові, сам узяв невелику ватагу, перейшов через річку і несподівано вдарив з заду на москалів. Москалі злякались, але вглядівши, що козаків мало, обернулись і погнались за Виговським. Виговський втік за річку.

Настала ніч. Князь Пожарський випитував в забраних у полон козаків, чи справді в Виговського так мало всего війська?

— В Виговського багато козаків. З ним іде сам хан з ордою, а з ханом славні султани Нураддин і Калга та мурзи

Digitized by Google

Дземан-Сайдак і Шури-бей. Не ганяйся княже, за ними, бо попадесся в западню, казали єму козаки бранці.

— Давай сюда ханішку! давай Нураддина! давай Калгу! давай Дземан-Сайдака! всех іх, бодёних матерей, і вирубим і випленім, закричав горячий Пожарський.

Надаремне Трубецький здержував горячого князя. Пожарський не послухав єго. Він вірив у своє щастя після того, як вирізав людей в місточку Срібному, взяв трийцять тисяч московського війська і перейшов за Соснівку. Трубецький і Безпалий з половиною війська зостались під Конотопом.

Перейшовши через річку по широкому мосту, Пожарський розставив своє військо для битви. Виговський не перебивав єму і не зачіпав єго, але в той час пять тисяч Українців, під командою Степана Гуляницького, далеко з боку, копали рів до того моста, по котрому перейшли москалі. Як вони вже докопувались до мосту, Виговський прискочив до московського обозу і зарав і подався назад. Сміливий Пожарський подумав, що козаки бояться єго, і кинувся за ними по широких луках. Виговський оступився ще далі. Все московське військо рушило з місця, побігло слідком за козаками і зайшло далеко од мосту.

Тоді ті козаки, що копали рів, докопались до мосту, вискочили з рову, кинулись на міст, порубали єго і вкинули в річку.

Гуляницький звелів козакам косити траву та очерет, рубати лози і гатити на річці греблю. Через кільки хвиль гребля була готова. Річка стала ставком і вода почала розливатись по широких лугах. На лугах і без того був мочар та бабине черево.

Москалі вгляділи несподівано позад себе козаків, покинули гнатись за Виговським і повернули назад. Тоді Виговський погнався за москалями і раптовно напав на іх. Коли це з диким криком з боку кинулись на москалів татари. Москалі подались назад, але позад іх було вже болото. Коні іх загрузали по черева, гармати грузли в грязі. Московське військо хотіло йти пішки, та й то було трудно. Пожарський рвався на сухе місце, але надаремно. Трийцять тисяч московського війська полягло на луках. Козаки рубали москалів у пень, бо знали, що вони прийшли одбірати од іх вольности.

Пожарського взяли в полон і привели до Виговського. Виговський оддав єго ханові.

Digitized by Google

— Ти, княже, дуже нерозумний та легкодумний, коли осмілився йти проти нашої великої сили, а тепер через тебе полягла велика сила московського війська, сказав хан Пожарському.

Пожарський загнув єму по московський і плюнув у лице. Хан звелів одрубити єму голову на своїх очах і разом з ним одрубити голови і другим значним московським людям.

Дванайцять неділь держався Гуляницький в Конотопі і тепер вийшов на волю. З чотирох тисяч Ніжинців та Чернигівців зосталось дві тисячі з половиною.

Трубецький оступився од Конотопа і перейшов через річку. Багато москалів потопилось на переїзді в річці. Козаки погнались за ним. Трубецький утік за границю в московське царство, в город Путивль.

Всі вговорювали Виговського гнатись за москалями, але він не схотів вступати в Московщину. Він одіслав до польського короля Яна Казиміра здорову московську коровгу, бубни й гармати, а сам пішов на Гадяч; потім вернувся до дому до Чигирина і задумав вигнати московське військо з Киіва. Хан з татарами вернувся в Крим, а кільки татарських загонів кинулись в московську землю і почали грабувати народ.

В той час в Варшаві польські пани й духовні зібралися на Раду чи на сейм. Вони дожидали козацьких послів, що мали привезти гадяцьку умову. От прніхали козацькі посли: миргородський полковник Григорій Лісницький, Носач, Груша, з кожного полка по два сотники і з ними багато значних козаків. Всіх козаків приїхало мало не двісті. Юрій Немирич, вибірний од города Киіва, і Прокіп Верещака, вибірний од Чернигова, держали перед.

Король Ян Казимір прийняв їх у здоровій салі серед своїх сенаторів. Ввійшли українські посли; Немирич став спереду і почав промовляти пишну річ. В тій річи він хвалив польське царство, польського короля, говорив, що нема в світі царства, де б так процвітала воля, як у Польщи; звав Польщу своєю матірю і отчизною. Польські пани були дуже раді, плескали в долоні, а козакн поцілували короля в руку.

Посли подали королеві гадяцьку умову. Король звелів своім панам сенаторам прочитати іі. Козаки домагались, щоб

Digitized by Google

король прилучив до України Галичину і частку Подолі й Волині, що зоставались під Польщою; щоб унії не було в тих краях, доки йде український язик; щоб вернули православним землі й церкви, котрі позабірали уніяти й єзуіти. Окрім того козаки просили, щоб єзуіти не мали права селитись на Україні і обертати православних на католиків; щоб вигнані польські пани не мали права вернутись на Україну в свої маетности; щоб не мали права служити воєводами и старостами в українських городах. Козаки просили короля замісць втрачених земель на Україні, дати польським панам землі в Польщи. Польське військо, по гадяцькій умові, не мало права вступати на Україну. Гетьман виговорював собі право судити все козацьке лицарство на Україні і подавати королеві листи, якіх козаків треба було затвердити в шляхецтві.

Польські пани, розібравши гадяцьку умову, розділились на дві купи. Одна купа виступила з щиро шляхецькою пихою проти гадяцькоі умови. Вона говорила, що Україна польський край, а тим часом ставить таку умову, неначе вона і справді самостійне царство, а гетьман неначе цар. Тай чом єму не ставити себе так, коли він має так багато війська і буде слухати короля, доки схоче. Окрім того горді пани не хотіли, щоб король давав козакам шляхецтво; вони і досі, по давному звичаю, з пихою звали козаків хлопами, чи мужиками. Друга купа говорила, що Польщи треба мира, що вона дуже слаба; поляки повинні радіти, що козаки хотять миритись з королем; що Польща поводилась з Українцями немилосерно, одняла од іх всяке право, всякі давні вольности; що козаки вище і лучче од поляків, бо вони воювались за волю, а поляки бились з ними, щоб накинути ім неволю й кайдани.

Хитрий Казимір Бєнёвський, той що умовлявся з козаками в Гадячі, помирив обидві панські купи: він сказав, що козаків треба попереду приголубити, а потім можна буде помаленьку забрати іх в свої руки. Ті козаки, що постановили гадяцьку умову перемруть, а іх наслідникам буде байдуже про ту умову. Тоді можна буде завести знов унію і польських поміщиків ввести в маетности на Україні.

Така то була правда в Поляків!

Пани згодились на гадяцьку умову. В місяці маі, 22. дня,

Digitized by Google

в королівському двірци поставили для короля пишний трон. Король сів на троні, пани й духовні поставали кругом єго. Тоді ввійшли козацькі посли и поставали рядом. Король встав і присягнув козакам вірно держати умову з Україною; за ним присягали пани й польське духовенство.

Після того київський митрополіт приніс євангелію, обковану золотом, і хрест і поклав на стіл. Українські старші посли підходили по одному і присягали, піднявши два пальці в гору. Менчі посли стали на коліна і присягнули всі разом. Після присяги всі пішли в собор святого Яна на молебінь. Тільки що почали виходити з собора, почав іти дощ. Всі говорили, що дощ іде на добро, що з того часу Польща в купі з Україною стане цвісти та процвітати.

Після присяги почалися бенкети. Козаки гуляли та пили з польськими панами і після того почали вибиратись в дорогу. Декотрі зараз достали од короля шляхецтво. Жартовливі козаки, з роду недуже прихильні до шляхецтва, не втерпіли, щоб не покепкувати над тим шляхецтвом.

— А що, бра, чи стала моя тінь більша, як я став дворянином! спитав оден козак на бенкеті і тим дуже скривдив польських панів.

Одначе декотрі козаки, як наприклад Носач, не достали шляхецтва, і повезли на Україну свою кривду і свою злість на Виговського.

Так то Виговський з старшиною знов оддав Україну Польщи, од котроі одбився Богдан Хмельницький з усім народом. Але з того пива не вийшло дива. Виговського посли ледві встигли на папері довезти на Україну те велике Руське Княжество. Варшавські церемонії, варшавська присяга, варшавські бенкети—все пішло марно. З великої хмари пішов малий дощ.

Як тільки пішла по Україні чутка, що Виговський оддав Польщи Україну, народ скрізь заворушився. Виговський з старшиною тяг до Польщі, бо Польща надаряла козаків своїм шляхецтвом; народові шляхецтво було непотрібне. Народ вгадував, що як на Україні пануватиме Польща, то вона зараз напустить польських поміщиків, верне унію й панщину і нажене ватагу єзуітів, або розплодить нове шляхецтво з козаччини.

Як навмисне Немирич, вернувшись з Варшави, став ва-

Digitized by Google

тажком гетьманських затязьців, чужоземського та польського війська. Він поставив єго на кватирах в Ніжині, Чернигові, Борзні та в инчих городах. Народові здалося, що вже польське військо налетіло на Україну і почне своє здирство та грабування.

Тим часом в Виговського було багато ворогів між самою козацькою старшиною і простими козаками. Ворогами єго стали й ті козаки, котрих гетьман не записав в шляхецтво. Було багато і таких полковників, котрим дуже хотілось самим гетьманства.

В Ніжині московський підлиза, протопоп Филимонов, почав бунтувати народ проти Виговського. До єго пристав ніжинський полковник, Василь Золотаренко, Богданів шурин. Єму самому хотілось гетьманської булави. Воєвода Трубецький стояв з москалями на український границі і розставив по границі військо, щоб стерегти Московщину од татар. Він уже хотів рушити в Московщину, але до єго прискакав козак од Филимонова та Залотаренка; вони запрохували єго з військом в Ніжин. Трубецький не йняв ім віри. Переяславському полковникові, Тимошеві Цицурі, так само хотілось гетьманства. Яким Сомко, другий шурин Хмельницького і собі простягав руки до булави. Вони почали запрохувати московське військо в Переяслав. Инчі козаки радили Юрію Хмельницькому добувати булави. Юрій послав слугу свого батька, Івана Мартиновича Брюховецького в Січ. Іван Сірко, кальницький полковник, був тоді в Січи, і став за Юрія. Запорожжя вибрало гетьманом Юрія. На Семена Цицура послав своіх козаків в Ніжин, де стояли гетьманські затязьці-поляки. Козаки в ночи ввійшли в одчинені ворота і закричали: бийте ляхів! Народ кинувся на Виговського військо, і всі поляки полягли головами. Немирич утік. Козаки вспіймали єго коло села Свидовця і порубали єго на шматки. В других городах так само повирізували затязьців. Протопоп Филимонов сам поіхав до Трубецького. Всі лівобережні полковники послали до Трубецького посланців і писали, що вони пристають до московського царя. Трубецький прийшов з москалями в Ніжин і Филимонов одправив молебінь за московського царя.

Digitized by Google

Виговський, почувши про бунт козаків за Дніпром, втік з Чигирина в одній сукмані і оповістив Раду під Києвом в Германівці. На Раді він звелів Верещаці та Сулимі прочитати гадяцьку умову. Схопився шум, галас. Козаки кричали, що Виговський хоче стати українським князем і забрати велику власть в свої руки, що він піддурив козаків, обіцюючи їм шляхецтво, котрого не дав. Вони збунтовались і порубали на шматки Верещаку й Сулиму. Виговського закрило польське військо, і він на силу втік в Білу-Церкву.

Козаки погнались за ним, і недалечко од Білої-Церкви у Взінні зібралась друга Рада. На тій Раді од Виговського одняли гетьманство і вибрали гетьманом Юрія Хмельницького. Козаки послали за Виговським, щоб він іхав на Раду і поклав булаву. Він сам не поіхав, послав булаву і сказав, що він готовий одріктись од гетьманства, аби козаки зостались в підданстві в короля. Єго брат Данило, одвіз на Раду булаву й бунчук.

Юрій Хмельницький, взявши булаву, спитав козаків, до кого хочете йти в підданство, чи до короля, чи до царя?

Старшина й козаки закричали, що вони хотять пристати до короля; декотрі кричали, що хотять до царя.

Виговський поіхав в Польщу на службу до польського короля. Король настановив єго київським воєводою.

Гетьманство Виговського скінчилось дуже смутно. Виговський був чоловік розумний, хитрий, але по душі був шляхтич. Він дуже любив шляхецьку Польщу і розійшовся з прямуванням українського народа, котрий ненавидів Польщу і польське шляхецтво, бо в тому шляхецтві він бачив свою біду. Виговський зрозумів Москву, зрозумів ії замахи на вольность й право козаччини, духовенства й городів, чого нерозумів простий нарсд. Ще більше розуміли Москву Юрій Немирич, та миргородський полковник Григорій Лісницький. Лісницький далеко бачив вперед. Він угадав, що зробить Москва на Україні; що вона поламає всі давні порядки, давні звичаі, позаводить свої московські, посадить своіх воєвод, своіх митрополітів та архиєреів, своіх урядників, що вона згубить з світа козаччину і нажене свого московського війська. Всё сталося потім

Digitized by Google

так, як угадували миргородський полковник Григорій Лісницький та Юрій Немирич.

Виговський скінчив своє життя дуже смутно. Єго згубив з світа єго таки сват і приятель, Павло Тетеря, жонатий з Степанидою дочкою Богдана Хмельницького, вдовою Данила Виговського. Павло Тетеря, ставши гетьманом на правобережній Україні, після Юрія Хмельницького, обговорив Виговського, ніби він зрадив Польщи і пристав до Москви. Польський полковник, Маховський, зловив Виговського і звелів єго розстріляти.

Digitized by Google

УКРАІНСЬКИЙ ГЕТЬМАН

ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ.

Скинувши з гетьманства Івана Виговського, козаки на Раді 1659. року під Білою-Церквою, недалечко од Киіва, вибрали за гетьмана сина Богдана Хмельницького, Юрія.

Юрій Хмельницький був чоловік молодий, не мав великого розуму, не мав воєнного, козацького хисту, не мав сили характера і слухав того, хто держав єго в своіх руках. Окрім того на єго часом находила несподівано упертість. Він сердився, роздражнювався і робив по свому, нікого не слухаючи, то знов хилився, як билина на вітрі, туди куди віяв на єго вітер, куди гнули єго полковники порадники. Він був ще до того й слабий; на єго часом нападала чорна хороба, або якась журба та туга. Він годився більше для монастиря, годився в ченці, а не в козацькі гетьмани. Не з єго хистом та кебетою можна було тоді держати гетьманську булаву і правити Україною, де все кипіло, як окріп у полумії, де Польща, Москва й Туреччина совали свої руки і каламутили, щоб забрати собі Україну. Він не любив Москви, ненавидів і Польщу, і може більше од других гетьманів хотів зробити Україну самостійною, та не по єго силі було те велике діло.

Вибравши Юрія за гетьмана, козаки рушили од Білоі-Церкви до Трехтемирова коло Дніпра. В той час, 1659. року 28. вересня, московський воєвода Олексій Трубецький привів московське військо на Україну і став у Переяславі, на східному чи лівому березі Дніпра. Цар звелів єму зібрати козацьку Раду і вибрати гетьмана. Юрій став з козаками коло Трехтемирівсь-

Digitized by Google

кого монастиря і звідтіль дав знати Трубецькому, що козаки скинули з гетьманства Виговського і вибрали его. Трубецький запрохував его в підданство московському цареві.

Юрій Хмельницький знав, що до Польщі тепер не можна ні за що в світі повернути козаків. Єму зоставалось тільки пристати до московського царя. Але поперед того, як козаки мали присягти московському цареві, Юрій зібрав козацьку Раду на широкій долині, що звалась Жердева.

На жердевській Раді козаки знов затвердили Юрія на гетьманстві і постановили оддатись в підданство московському цареві. Але вони знали, що московський цар, за Виговського, хотів поламати козацьке право, і постановили просити царя, щоб він затвердив переяславську умову з Богданом Хмельницьким ще й згодився прийняти Україну в підданство з новою умовою. Козаки знали, як цар підкопувався під Виговського, як помагав его ворогам пушкарівцям, і постановили, щоб на будучий час один гетьман мав право слати листи до царя, щоб цар не приймав ні од кого з України листів без гетьманської печати та підпису, щоб гетьман мав право судити на Україні всіх, як козаків, так і панів, щоб вони не іздили судитись до Москви. Окрім того постановили на Раді, щоб цар не ставив в українських городах своіх воєвод, а коли пришле свое військо, то щоб воно було під гетьманською рукою, щоб київського митрополіта настановляв не московський патріярх, а царгородський, та щоб козаки мали право заводити школи з таким язиком, з яким вони захотять.

Ця жердевська умова ще більше одгорожувала Україну од Москви.

Постановивши таку умову, Юрій послав одвезти ії до Трубецького, полковника прилуцького Петра Дорошенка, черкаського Одинця і канівського Лизогуба. Юрій просив, щоб воєвода приіхав в козацький обоз до Трехтемирова.

Трубецький прочитав жердевську вмову і сказав: тут є де що нове проти переяславськоі вмови Богдана Хмельницького, а я привіз з Москви царську вмову. Я не поіду в Трехтемирів; нехай гетьман іде до мене в Переяслав присягати цареві.

Дорошенко просив принайменче послати до гетьмана в заклад кількох воєвод; Трубецький і на те не згодився, ще й не

Digitized by Google

пустив назад до гетьмана козацьких полковників. Він обіцяв послати воєводу Бутурліна привести до присяги козацький обоз ще й прикинув, що пошле на гетьмана московське військо, як він буде отягатись.

Юрієві зоставалось або іхати самому, або воювати з москалями. Він поіхав в Переяслав і став на березі Дніпра проти Переяслава. Воєвода Бутурлін виіхав з Переяслава і став на березі по другий бік Дніпра.

Юрій послав сказати Бутурліну, що він не переіде на лівий берег Дніпра, доки Бутурлін не перевезеться на правий. Бутурлін послав спитати в Трубецького. Трубецький звелів єму послати на другий берег Дніпра свого сина. Син переіхав на правий берег, тоді гетьман переіхав на лівий. Бутурлін вернув назад сина, а сам поіхав в Трехтемирів приводити до присяги правобережних козаків.

З цего можна бачити, що ні козаки, ні москалі не йняли одні другим віри, і що з того підданства Москві нічого путного не вийде.

Після Покрови Юрій приіхав в Переяслав з своім обозним Носачем та писарем Семеном Голуховським. З ним приіхало небагато правобережних полковників. Полковники: київський Бутрим, чигиринський Андрієнко, брацлавський Зеленський, винницький Гоголь, паволоцький Іван Богун, білоцерковський Кравченко і уманський Ханенко не схотіли іхати присягати Москві. Юрій піддурив Трубецького: сказав, що вони дали єму право присягти за іх Москві.

Трубецький послав до Київа до воєводи Шереметєва та до Ромодановського, щоб вони, як можна скоріше, йшли в Переяслав з московським військом, і потім оповістив по східній Україні, щоб збирались на Раду полковники, козаки, міщане і навіть селяне. Він знав, що простий народ не любить козацькоі старшини і що він вибере такого гетьмана, який буде потрібний Москві.

Тим часом Трубецький попросив до себе Юрія й старшину і прочитав ім царський приказ вибрати гетьмана і щоб в городах Чернигові, Новгороді-Сіверському, Стародубі й Почепі не було козацьких полковників, щоб там були московські воєводи і щоб козаки залежали од воєвод по тій причині, ніби той край колись

Digitized by Google

належав до московського царства. Очевидячки цар хотів вже одняти од гетьмана цілий край.

Юрій просив Трубецького навіть не читати на Раді того листа, бо козаки ні защо в світі на те не пристануть.

В місяци жовтні 17. дня Трубецький зібрав Раду на поли. Тільки що зійшлись на Раду козаки, міщане й селяне, Трубецький звелів москалям обступити Раду навкруги. Козаки цим дуже скривдились. Вони побачили, що москалі видавлять з їх згоду на все, чого схоче воєвода.

На Раді всі вибрали за гетьмана Юрія Хмельницького. Потім Трубецький прочитав переяславську умову Богдана Хмельницького з 1654. року, а далі прикинув нові пункти, щоб гетьман ішов в похід з козаками, куди звелить цар; щоб московські воєводи були в городах Чернигові, Київі, Переяславі, Ніжині, Брацлаві та Умані; щоб козаки не мали права далі зоставатись в Могилевщині, а царські вороги Самійло Виговський та Іван Нечай зараз вивели козаків з Старого Бихова. Цар хотів одняти од гетьмана право карати смертю своїх полковників і старшину і звелів видати усіх Виговських з жінками й дітьми, і запрохував Юрія іхати в Москву перед світлі царські очі.

Гетьман і козаки, обступлені навкруги москалями, мусіли згодитись на все, чого хотів Трубецький. Після того Юрій з старшиною пішов до церкви і присягнув на вічне підданство московському цареві і всім їх наслідникам; присягнув не приставати ні до польського короля, ні до кримського хана. Воєвода попросив до себе гетьмана з старшиною на бенкет.

Ні Юрій, ні старшина не пристали душею до такої згоди з Москвою; з їх силою видусили ту згоду. Як тільки Хмельницький вернувся в Чигирин і прочитав правобережним полковникам нову умову з Москвою, зовсім не похожу не жердевську, старшина підняла крик. Полковники не хотіли і знати і слухати про таку річ і зараз постановили послати в Москву послів, щоб цар змінив таку невигодну для України умову. Петро Дорошенко з чотирма полковниками поіхав до Москви просити, щоб цар згодився зоставити принайменче переяславську умову Богдана Хмельницького.

Посли поіхали в Москву, говорили з царськими боярами, але бояре і не думали змінять ні одного слова. Цар тільки

Digitized by Google

обіцяв простити за зраду Москві всіх Виговських, Грицька Лісницького та Нечая, але тоді як сам гетьман прибуде до Москви перед світлі царські очі.

Посли вернулись з досадою. Москва ще більше їх роздражнила і поставила проти себе. Не вдовольнивши гетьмана, цар однако вдовольняв усіх Українців, що іздили по свому ділу просити царя в Москву. Так у Москву іздив Яким Сомко, переяславський полковник Тиміш Цицура з усією своєю полковою старшиною, Василь Золотаренко з товаришами. Цар приймав їх ласкаво, вдовольняв їх у всему і надарував їм соболів та інчих дарів. В Москву іздили і ніжинські міщане просити хто царського суда, хто грунтів, хто маєтности. Цар усіх вдовольняв, а тим усім він підкопував гетьманську власть, привчав Українців обходитись без гетьмана і мати діло просто з Москвою. Цар копав під гетьманом яму.

Саме в той час почалася в Москві війна з Польщою. Польща прийняла в підданство Україну од Виговського, а цар тепер дивився вже на Україну, як на своє царство. Окрім того поляки дурили царя, що виберуть єго собі королем і не вибрали. Цар звелів воєводі Хованскому, що стояв на Білій Русі з військом, рушити на Польщу. Хованский завоював Берестя, вирізав усіх людей і спалив город. Польський генерал Чарнецкий напав на Хованского, вигнав єго військо з Білої Русі і загнав аж у Смоленск.

Тоді Станіслав Потоцький напав на Поділля. Селяне палили сіно й солому, закопували хліб у землю і втікали в замки до козаків. Поляки нічого не могли вдіяти з ними і попросили на поміч татар. Кримський хан обіцяв весною прислати вісімдесять тисяч татар. Іван Виговський служив воєводою у Польщи і з усієї сили підмовляв поляків на війну з Москвою. Московський цар звелів київському воєводі Василеві Шереметєву з козаками починати війну з Польщою.

Шереметєв зібрав Раду під Васильковом; на тій Раді був і Юрій Хмельницький з старшиною. Шереметєв питав у Ради поради, чи йти з військом у саму Польщу, чи стояти на Україні і дожидати поляків.

Козацький полковник Цицура, чоловік дуже підлесливий, хотів піддобритись під Шереметєва, чваньковитого, грубого й гордого воєводу, і начав до єго так промовляти:

Digitized by Google

— Чи вже ж тобі, боярине, сидіти й ждати з таким військом ляхів? казав Цицура. В тебе московського війська двайцять сім тисяч; в тебе доволі казні й запасу; в тебе сила гармат, пороху, куль, сокир, заступів, коней! Твої коні, як пасуться на луках, то аж вибрикують. Де в короля візьметься така сила, як у тебе? Та ми завоюємо усю Польщу; самого короля й королиху заберемо в полон, наберемо срібла, золота та всякого добра!

Чваньковитий Шереметєв аж облизувався, слухаючи облесливого Цицуру. Московський воєвода, князь Козловський, чоловік розумний, дурнісінько говорив Шереметєву, що московське військо не таке гарне, як каже Цицура, що козацька вірність дуже гнучка, що було б лучче воюватись з поляками, сидячи в твердинях. Шереметєв розсердився на Козловського і крикнув: що хоч, думай, та тільки нічого не говори! ми підемо на Краків і завоюєму Польщу.

Шереметєв постановив виступати в Польщу.

Тим часом Юрій з Василькова поіхав до Корсуня і послав до царя посланців, дати знати, що діялось на Васильківський Раді. Разом з тим він просив царя випустити на волю Івана Нечая, взятого москалями в полон в Старому Бихові. Цар не згодився єго випустити. Нечай держав Юрієву сестру, і сестра почала намовляти брата помститись за Нечая над Москвою. Козацька старшина так само почала гримати на царя, вона сердилась за переяславську умову і була готова хоч і зараз скинути московське ярмо. Сам Шереметєв ще більше роздражнив Юрія, обходився з ним гордо, говорив про єго насмішкувато, а полковники всё переказували Юріеві.

Шереметєв поставив проти себе і українське духовенство. Раз після смотру на Либеді він попросив до себе на обід игуменів київських монастирів. Напившись за обідом міцного меду Шереметєв промовив: чесні отці! з цим царським військом я переведу усю Польщу на попіл. Ректор київськоі брацькоі школи обізвався, що треба покладатись не на військо, а на божу поміч. Шереметєв промовив, що з таким військом він обійдеться і без божоі помочи. Духовні отці перелякались таких слів. Київський митрополіт Діонисий Балабан ненавидів Москву, и був готовий пристати до Польщі.

Digitized by Google

Все що робилось тоді на Україні, все переказував у Польщу один польський шляхтич. Він убрався в просту мужицьку одежу, вліз між простих козаків, говорив, що він дейнек, пив з ними горілку, співав козацьких пісень, а потім став за пані-брата і з козацькою старшиною. Він усе випитав і все переказав у Польщу: і що Шереметєв постановив іти в Польщу, і що козаки ненавидять Москву і готові скинути хоч і зараз московське ярмо.

Поки Шереметєв збірався в поход, поляки вже вспіли зібрати своє військо. Станіслав Потоцький та Любомирський повели велике військо назустріч Шереметєву. З ним йшов і Виговський, що палав вогнем проти Москви. Виговський прикликав на поміч полякам ще й кримських татар.

Шереметєв з москалями виступив з Києва і пішов на Волинь. З ним ішов тільки Цицура з одним козацьким полком. Юрій з козацьким обозом пішов за ними інчою дорогою, шляхом Ганчарихою. Як тільки московське військо дійшло до могили Перепетихи, Юрій поїхав до Шереметєва. Шереметєв прийняв єго гордо й неласкаво. Тільки що Юрій вийшов до єго, він сказав при всіх: цему гетьманцеві лучче б гусей пасти, а не гетьманувати. Юрій довідався про ці слова, ще більше зненавидів москалів и готовий був одпасти од Москви.

Московське військо минуло Хвастів, а Юрій усе йшов з козаками боковою дорогою, шляхом Ганчарихою. Тільки що москалі дійшли до Любара на Волині, іх там стріло польське військо. Потоцький вийшов на високу могилу і вгледів московське військо, що йшло між густими чагарами. Він зараз послав па москалів Виговського з двома полками і татар.

Виговський вдарив на москалів; вони стали і почали обкопуватись ровами. Поляки почали бити в обоз з гармат, націлюючись на воєводські рябі шатра. Кільки днів бився Шереметєв з поляками і побачив, що треба оступатись назад. Тепер тільки догадався він, що Козловський казав правду, а Цицура тільки підлещувався. Воєвода почав лаяти Цицуру і тим дуже роздражнив єго.

Шереметєв ждав Юрія з козаками, а єго небуло. Тоді він надумав звернути на шлях Ганчариху, щоб пристати з своїм військом до козацького обозу. Московське військо спустилось

Digitized by Google

у яр. Там на єго напали поляки і били москалів з гармат. Москалі все подавались назад, а Юрія з козаками небуло. Шереметєв дійшов до Чуднова на річці Тетереві, спалив Чуднов, але не встиг спалити Чудновського замка. Поляки настигли москалів й засіли в замкові, на горі. Москалі стали обозом внизу під горою. Юрій був за кільки верстов од Чуднова, коло Слободища. Поляки й татари з усіх боків обгорнули московський стан і почали палити в єго з гармат. Москалям приходилось круто: поляки одвели ровами воду і не пускали на луки пастись московських коней. Почалися здорові дощі і лили день і нічь, як із відра.

Обоз Юрія Хмельницького спізнився; він на силу посувався вперед. Між козаками почався великий нелад. В козацькому обозі були полковники Григорій Лісницький, Григорій Гуляницький та Носач, приятелі Виговського а вороги Москви. Вони почали намовляти Юрія пристати до Польщі. Полковники й сотники тягли до Польщі і не хотіли битись з поляками; прості козаки ненавиділи поляків і не думали миритись з ними. Козаки все змагались дорогою і ледві дотяглися до місточка Слободище, за кільки верстов од Чуднова, тоді як поляки вже обгорнули московський стан.

Поляки, почувши що козаки наближились до Чуднова, почали лаяти і прикликати іх, хоч і знали, що козацька старшина і не думає помагати москалям. Вони послали на козаків Виговського з військом. Козацький обоз стояв на розваляному Слободищі над болотом. Поляки почали гатити через болото греблю і полізли в козацький обоз. Козаки одбили іх і зіпхнули в болото. Польське військо мусіло вернутись назад.

Тим часом в козацькому обозі піднявся незвичайний шум та колотнеча. Старшина змагалась, кричала, лаяла Юрія, виноватила то гетьмана, то саму себе. Юрієві зовсім забили памороки і він закричав: Господи Боже мій! виведи мене з цего пекла. Не хочу бути гетьманом, піду в ченці — та буду молитись Богу. Як тільки Бог мене визволить звідсіль, єй Богу піду в ченці.

— Покинь, гетьмане, своє богомільство на інчий час, казала старшина, а тепер думай та гадай, як спасти себе та

Digitized by Google

Україну. Давай лучче пошлемо до поляків просити мира. Присягнемо королеві, а москаль нехай промишляє, як собі знає.

Мало козаків стояло за Москву. За неї стояв писар Семен Голуховський та частка простих козаків. Вони послали до татар лист, щоб орда оступилась од поляків і пристала до козаків. Татари не згодились на те і послали той лист до поляків.

Юрій що години, що хвилини зміняв свої думи, кидався на всі боки, аж тут Виговський прислав до єго лист, в котрому заклинав єго Богом і єго покійним батьком покинути москалів та приставати до Польщі. — Він обіцяв, що од Польщі можна більше сподіватись добра, ніж од московського варварства.

Тоді Юрій послав в польський обоз Дорошенка з двома товаришами. Дорошенко почав говорити так, ніби козаки і не думали приставати до москалів, і ніби прийшли задля того, щоб виманити Цицуру з полком з московського обоза. Поляки по свому шляхецькому гонору, почали кричати й лаятись, незгірше Шереметєва з єго москалями, але далі згодились на мир з козаками. Любомирський сказав, щоб козаки прислали послів постановити мир і присягти на підданство королеві.

Тим часом Шереметєв, не знаючи, що сталася згода між козаками й поляками, звелів рушити до Слободища через Патік. Москалі пройшли верству і побачили, що поляки по дорозі вже поскопали шанці. Вони рушили далі і потрапили по дорозі в ставок. Вода прорвала греблю, і залила луки. Грязь була така, що не можна було рушити з місця. Поляки напали на москалів з усіх боків. Москалі повернули в ліс, а звідтіль вискочили татари з страшним і диким криком. Поляки проколювали списами разом по два москалі, били з гармат, ввірвались в обоз і почали забірати вози з усяким добром.

Татари вхопили Шереметєву карету і знайшли в неї багато золота, срібла, соболів та всякого добра.

Хмельницький чув у Слободищі, як греміли гармати під Патком, і не знав, що діяти, але як дійшла чутка, що Поляки розбили москалів, він побачив, що треба миритись з поляками. Козаки послали в польський обоз послів постановити мир. Гетьман одрікався од Москви і був готовий присягнути з усією старшиною польському королеві по гадяцькій умові Виговського

Digitized by Google

з 6. вересня 1658. року. Поляки тільки викинули те місце з гадяцької умови, де Україна звалась Великим Княжеством. Вони боялись, щоб Україна не стала самостійним царством і не одірвалася од Польщі.

Юрій Хмельницький 18. жовтня приїхав в польський стан під Чудновом. Потоцький та Любомирський привитались з ним дуже ласкаво в своєму шатрі, де він зостався й на ніч. Другого дня козаки і поляки присягнули на вірність Польщи. Се було 1660. року 19. жовтня.

Після бенкета з музиками та гарматами Юрій послав до Цицури, щоб він оступився од Шереметєва і перейшов до поляків. Цицура взяв свій полк і виступив з московського обоза. Татари не вдержались і кинулись грабувати козаків. Декотрі козаки втікали назад в обоз. Цицура з кількома сотнями ледві встиг перейти в польський стан.

Тим часом Шереметєв, зібравши розбитий обоз, обкопався валами і одбивався од поляків. Кінські й людські трупи гнили і смерділи. Вже в москалів не стало ні пороху, ні хліба. Дощ лив як з відра. В обозі грязь була по коліна, так що людям неможна було ні сісти, ні лягти. Тоді Шереметєв послав Акинфієва до поляків просити мира. Поляки згодились на мир, але з такою вмовою, щоб Москва не мала ніякого права над Україною и вивела своїх воєвод з військом з українських городів. Поляки сказали, що одберуть од москалів усяку ручну збрую і оддадуть тоді, як воєводи вийдуть з українських городів.

Татари побачили, що війна скінчилась миром, і що їм не буде багато поживи, почали кричати і не приставали на мир з москалями. Шереметєв обіцяв оддати їм козаків, що були в его обозі, і звелів москалям виганяти козаків у поле. Козаки вийшли з обоза і на їх кинулись татари, били їх, ловили на аркани і забирали в полон. Декотрі козаки вернулись в обоз, москалі стріляли на їх з гармат, або ловили і продавали татарам за шматок хліба, за жменю соли або за яблуко.

Після того Шереметєв одчинив свій обоз. Звідтіль вийшли москалі, голодні та ледві живі. Немирич, брат Юрія, виїхав на чудовому коні і став на місци короля. Москалі склали перед ним мечі, списи, сокири та корогви. Шереметєв з воєводами пішов у гості до поляків; вони попросили его обідати.

Digitized by Google

Татари почали знов репетувати, що вони дурнісінько прийшли помагати ляхам. Оддайте нам московський обоз, а то ми на вас накличемо з Криму ще більшу орду, кричали татари.

Поляки не додержали свого шляхецького слова і оддали татарам московський обоз. Татари кинулись в обоз, як огонь, били москалів, забирали в полон, грабували, що тільки запірвали.

Москалі падали перед ними на коліна; вони їх різали, або гнали в полон у Крим. Полякам жалко було дивитись на москалів. Другого дня татари домагались, щоб їм оддали Шереметева.

Поляки оддали Шереметєва Нураддинові. Єго забили в кайдани і повезли в Крим. Двайцять два роки був Шереметєв в Криму в татарській неволи. Воєвод Щербатова, Козловського і Акинфієва одіслали королеві на показ. В Варшаві їм звеліли стати перед королем на коліна, але Козловський не хотів ставати і принижати себе. Єго штовхнули в потилицю так, що він упав і стукнув об поміст лобом.

Після Чудновської битви Юрій з козаками пішов до Корсуня. Татари розійшлися по Україні, грабували села і гнали людей в Крим у неволю. Вони наткнулись на ватагу Запорожців, котрих вів на поміч Шереметєву Суховій. Запорожці одбили од татар українських бранців. Як на лихо 1660. рік був голодний рік. Літо було сухе. Хліб не вродив. Люде мерли з голоду. Народ не знав, що робити і з горя почав вигадувати всяке страхіття, що ніби то буде трястись земля, потечуть кріваві річки і земля почне горіти, а 1670. року погасне сонце і настане страшний суд. Говорили, що в вавилонському царстві вже народився антихрист.

Слабосильний Юрій Хмельницький не знав, що діяти, що почати. І не такому, як він, гетьманові трудно було б тоді держати гетьманську булаву. Єму то приходила думка покинути гетьманство, то знов він обома руками хапався за булаву, щоб її не випустити. За ним слідком приїхав у Корсунь польський посол, Казимір Бенёвський, поляк хитрий, як лисиця. В Корсуні оповістили Раду, і Бенёвському треба було дати Юрієві од короля гетьманську булаву. Він знав, що Юрій хоче покинути гетьманство, і він почав випитувати в полковників, кого

Digitized by Google

вони вибрали б собі за гетьмана після Юрія. Полковники натякнули на Виговського. Бенёвський постеріг, що Виговський захоче зробити знов з України Велике Княжество, близьке до самостійности од Польщи, і почав вговорювати Юрія зістатись на гетьманстві. Польщі, як і Москві, був вигоднійший слабосильний гетьман, бо ним можна було легче орудувати, і Бенёвський задумав тільки обставити єго польськими прихильниками, прогнавши московських.

Рада зібралась 20. листопадня в хаті. На Раді були тільки полковники та сотники. Бенёвський почув, що прості козаки готові збунтоватись. Вони кричали, що старшина не пускає їх на Раду, бо мабуть задумує щось не добре для козаків.

Бенёвський просив Юрія оповістити Чорну Раду, і другого дня в неділю, Юрій оповістив Чорну Раду в Корсуні на майдані, проти церкви Святого Спаса. Полковники самі не пішли на Раду, а послали кликати Бенёвського. Вони боялись, щоб їх не порубали на Раді за підданство Польщи.

Бенёвський не знав, що старшина не пішла на Раду, приїхав і ввійшов в козацький круг. Єго посадили на стільци, на королівському місци. Він послав за старшиною і старшина прийшла з гетьманом. Гетьман знав шапку, поклонився козакам на всі боки, потім поклав шапку долі, на шапці поклав булаву і промовив, що він оддався в підданство королеві, але не хоче бути гетьманом. Після єго говорив Бенёвський та все хвалив короля і лаяв москалів.

Козаки крикнули: слава Богу і нашому милостивому королеві! Ми будемо єму вірні.

Бенёвський подав Юрієві булаву. Козаки радісно привитали Хмельницького, потім всі пішли до церкви, і там протопоп Мужаловський привів усіх до присяги польському королеві.

Другого дня Бенёвський знов скликав Раду. На тій Раді він намовив своїх приятелів і вони закричали, щоб скинути з писарства Семена Голуховського. Голуховський був московський приятель; Бенёвський не хотів зоставляти єго коло Юрія. На єго місце вибрали писарем Павла Тетерю, готового продати полякам за гроші і себе, і всю Україну. Після того Бенёвський дав приказ московським воєводам виступити з українських городів. Юрій написав лист до східних, чи лівобере-

Digitized by Google

жних полків, і до Сомка, щоб вони кинули Москву і приставали до Польщі; але тільки три полки: полтавський, прилуцький та миргородський пристали до Хмельницького.

Дядько Юрія, переяславський полковник, Яким Сомко, зібрав Раду і постановив дати звістку в Москву, що Юрій пристав уже до Польщі.

Сомка вибрали наказним гетьманом і він зараз послав посланців до царя. Єму самому хотілось гетьманської булави. Другий дядько Юрія, ніжинський полковник Василь Золотаренко, так само дуже бажав гетьманства і тим не хотів присягати Польщи. Але Шамрицький, лубенський полковник, сказав: нам все одно, чи лях, чи москаль! хто дужчий, за того й ми! Він потяг до Польщі і за ним переходили один за другим городи, Ромен, Лохвиця, Пирятин, Миргород, Гадяч.... Українці почали бити москалів і кидали іх в воду. На східній Україні ждали поляків і боялись іх. Ім тепер здавалось, що Москва не має жадної сили і не дасть Україні помочи. Окрім того Українці добре довідались, що Москва виробляє на Україні таке лихо, як і поляки або й татари.

Що московське військо виробляло тоді на Україні, про те ми знаємо з жалоби київопечерського архимандрита, Инокентія Гизеля, 29. мая 1661. року. Він писав, що москалі спалили монастирське місточко Іваньків, ограбили троє сіл і присилували людей везти до Киіва своє ж таки погрібляне в іх добро. Москалі руйнували монастирські села й хутори, розвалювали церкви, роскидали престоли і святі сосуди, вязали ченців, грабили священиків, рубали жінок та дітей. Ставши на кватирах, Великорусси грабили хозяйське добро, забірали Українців в неволю, забірали жінок і дітей і одсилали до своіх домів в Московщину. Українці ходили по Московщині і шукали своіх жінок та дітей. Окрім того москалі навезли з Москви мідних карбованців, силою виберали в людей срібні карбованці а ім давали мідні, що були варті пятака. На Україні стала страшна дорожня на скот, на хліб і на все.

Не диво, що в Корсуні на Раді козаки крикнули за короля, аж сама старшина здивувалась, а за Дніпром так несподівано одкинулись од Москви сливе всі городи.

Юрій послав за Дніпро польського воеводу Чарнецького

Digitized by Google

проти Сомка та Золотаренка. Одначе вони одбились од Чарнецького, а цар прислав грамоту, щоб козаки вибрали собі нового гетьмана. Як тільки поляки вийшли з східної України, туди вступив воєвода Ромодановський з москалями. Лівобережні городи знов подались до Москви. Ромодановський скликав Раду під Ніжином. Одна половина козаків вибрала Сомка, друга Золотаренка, і вибори скінчились ні чим. Сомко писав до царя в Москву, та все обговорював Золотаренка, щоб самому взяти булаву. Він ходив з козаками по Україні та все приводив городи до присяги московському цареві. Москалі вже ввійшли в Україну; городи боялись їх і почали знов переходити до Москви. Коли це несподівано і сам Юрій Хмельницький послав посла в Москву і просив у царя пробачення за те, що він не по своїй волі присягнув королеві під Слободищем. Він обіцяв цареві знов повернути правобережню Україну до Москви. У слабосильного Юрія і справді було сім пятниць на тиждень.

В той час як Золотаренко та Сомко змазались за гетьманство, на східній Україні обявився ще третий охотник до гетьманської булави: то був запорожський кошовий, Іван Мартинович Брюховецький, що колись був слугою в Богдана Хмельницького. Лукавий та хитрий Брюховецький знав до кого піддобритись, знав кому йняла віру Москва. Він знав, що в Москві найбільше йняли віри ніжинському протопопови Филимонові, і почав запобігати в єго ласки.

Протопоп Максим Филимонов був перший з українського духовенства, що був готовий продати Москві всякі права й вольности, і чужі й свої за московську ласку та за добрі гроші. Зімою 1661. року він поіхав у Москву. Єго там посвятили архієреем в город Мстислав та в Оршу, назвавши єго Мехтодієм і обіцяли зробити єго київським митрополітом, бо тодішній митрополіт Денис Балабан ненавидів Москву і не хотів піддатись під московського патріарха.

З Москви послали Мехтодія в Київ, дали єму в дарі шість тисяч і сто карбованців, дали до рук чотирнайцять тисяч для плати війську, ще й дали гроші, щоб він закуповав людей на Україні для Москви. Мехтодий продав себе Москві і був готовий продати за добрі гроші й козаччину. Він писав в Москву, що добре було б, як би Москва зовсім скасувала козаччину,

Digitized by Google

хоч не писав про те, щоб Москва скасувала і протопопщину і архієрейщину. В Москві Мехтодієві веліли назирати над Сомком і над Золотаренком. І Мехтодий скрізь нишпорив по Україні між обозами, між козаками, між гарматами. Без єго не обходилась ні козацька Рада, ні гетьманські вибори. Москва приставила єго до України своїм виказчиком чи шпіоном. Він про все писав в Москву.

Лукавий Брюховецький знав, що треба робити, так як робив Мехтодий, і почав писати облесливі листи до Мехтодія: „настало лихо для нашої отчизни! ми тільки добуваємось до гетьманства, а не боронимо України од ворогів. Нам не гетьмана, а українського князя треба просити в царя, і я хочу, щоб був князем у нас московський воєвода Федір Ртищев.“

Брюховецький знав, що єго лист Мехтодий одіслє в Москву, і що Москві треба такого гетьмана на Україні, котрий одступився б од козацького права і був готовий зовсім оддати Україну Москві. Єму хотілось вискочити так, як вискочив протопоп Филимонов.

Брюховецького піддержувало Запорожжя і запорожський старшина Іван Сірко, що колись був кальницьким полковником. Запорожці ненавиділи городових значних козаків, не любили Сомка і Золотаренка, і не хотіли щоб вони були гетьманами. На Запорожжі була все голота; вонє дивилась на богатих козаків, як на панів, що стали на місце вигнаних польських панів. Запорожцям хотілось, щоб усі козаки й селяне були рівня, щоб увесь народ став козаками. Брюховецький підходив під запорожські порови, і Запорожці задумали настановити єго гетьманом. Лукавий Брюховецький хотів виіхати на гетьманство на запорожських та мужичих спинах. В листах до Мехтодія Брюховецький хвалив Москву і воєводу Ромодановського. Ромодановський знав про ті листи і став на бік Брюховецького. Мехтодий побачив, що для Москви Брюховецький буде добрим гетьманом, що він зробить все, що скаже цар, і почав держати за ним руку, а тим часом дурив Золотаренка, свого приятеля.

Юрій Хмельницький надумався: не схотів оддати західної України Москві і замість того прикликав хана з кримськими татарами, та й пішов в осени 1661. року за Дніпро, щоб одібрати од Москви ще й східню Україну. Він перейшов через

Digitized by Google

Дніпро і став коло Переяслава, де був Сомко. Небожові приходилось воювати з дядьком. Сомко потайно часто виїжджав переговорювати з Юрієм. Нічого не зробивши під Переяславом Юрій з ханом пішов на Ніжин проти Золотаренка, а московські воєводи писали в Москву, що Сомко не хотів обороняти Переяслава, що він пив, гуляв, ще й заганяв козаків назад в город, як вони виходили битись з Юрієм. В Москві ще більше не йняли Сомкові віри.

Хмельницький з ханом пішов ще далі, дійшов до Стародуба, ввігнався в московське царство і, не взявши ні одного города, знов повернув назад за Дніпро.

Сподіваючись, що Хмельницький прийде в друге на східню Україну, Сомко 23. квітня, 1662. року оповістив Раду в Козельці, наче б то задля того, щоб порадитись, як одбиватись од Юрія й поляків, а справді для того, щоб єго вибрали гетьманом. За єго стояло багато полковників, та проти єго були Ніжинці з Золотаренком та архієреєм Мехтодієм. Як тільки на Раді Сомкові прихильці вибірали гетьманом Сомка, прихильці Золотаренкові та Мехтодий кричали, що Сомко зрадник, має стосунки з Юраськом і накладає з ляхами. Сомкова купа написала Сомкові лист на гетьманство, підписала єго і приклала печать. Золотаренкова купа не підписала того листа. Гетьманські вибори скінчились нічим, як і почались, але з того часу Сомкові здавалось, що він уже правдивий гетьман і що цар доконечне затвердить за ним гетьманство.

Золотаренко й Мехтодий все виказували на Сомка в Москву і писали, що тільки одна Чорна Рада може вибрати гетьмана. На Сомка писав в Москву і Ромодановський і Брюховецький з Запорожцями. Проти Сомка йшов Іван Сірко, котрий щиро любив народ, ненавидів шляхетних козаків і разом з народом тягнув до Москви. Сірко писав лист до Сомка, знущався над єго шляхетством, звав польське шляхетство чортовим, самого Сомка звав однодумним з собакою Виговським і нагадував вельможному Сомкові, що він недавно на Дону шинкував горілкою.

В кінці всего, 13. мая цар прислав Ромодановському приказ зібрати Чорну Раду для гетьманських виборів. Цар звелів запросити на Раду Брюховецького з Запорожцями, зібрати не тільки козаків, але й міщан та селян. В Москві знали, що на-

Digitized by Google

род не любить Польщі, бо вже спробував лиха од польських панів поміщиків, не любить і козацьких полковників за те, що й вони пошились і собі в пани, загарбали собі багато землі і всякого добра, ходили в дорогих вишитих золотом кунтушах. Народ ще не спробував Москви і сподівався од неї всякого добра, тим то він і тягнув за Москвою. Цар сподівався, що на Чорній Раді народ вибере такого гетьмана, котрий тягтиме до Москви і буде готовий оддати Москві козацькі вольности і права. Народові було байдуже про козацькі вольности, бо він сам не користувався тими вольностями і не міг знати, що козаччина своїми головами прикривала од зажирливої Москви і себе і народ, і духовенство, і міщан і всю Україну.

Поки на східній Україні збіралися на Чорну Раду, Юрій Хмельницький зібрав козаків, татар і поляків та й знов у друге повів їх за Дніпро, літом 1662. року. Сомко просив царя прислати єму до помочі війська; цар війська не присилав, а те московське військо, яке стояло на Україні, терпіло багато лиха од голоду і од хороби. Сомко мусів сам одбиватись од Юрія, щоб запобігти в царя ласки. Юрій став обозом коло Переяслава і послав чигиринських козаків воювати Кременчуг, де тоді недавно став новий козацький полк. Кременчужці впустили козаків, а пятьсот москалів заперлись в замкові. Вони три дні одбивались од козаків, доки прийшов Ромодановський з москалями і прогнав Юрієве військо. Золотаренко не хотів помагати Сомкові, і Сомко цілий місяць сам одбивався од Юрія, доки Ромодановський та Шереметєв не привели московського війська. Тоді Юрій знявся з місця з обозом і оступився до Дніпра. Ромодановський, Сомко і Золотаренко погнались за Юрієм.

Битва почалася 17. червня. В Юрія було двайцять тисяч козаків, татар та поляків. Сомко перший напав на небожа і бився з ним дві години з половиною; за ним на Юрія кинулись москалі. Юрій повернув у ліс, а друга половина війська побігла до Дніпра. Козаки й москалі приперли Юрієве військо до Дніпра; козаки кинулись у Дніпро і почали топитись, а котрі переплили річку, ті голими повтікали за Дніпро. Козаків потонуло так багато, що навпісля неможно було наближатись до берега од смороду гнилих трупів. Сам Юрій з своєю половиною війська втік за Дніпро.

Digitized by Google

Прогнавши Юрія Сомко, Золотаренко, Ромодановський і архієрей Мехтодий полаялись між собою. Сомкові хотілось зараз зібрати Раду для гетьманських виборів, Мехтодий і Золотаренко не хотіли й слухати про Раду без Брюховецького, Запорожців та селян. Щоб запобігти в козаків ласки, Сомко почав справляти для їх бенкети та поїти горілкою. Ромодановський знявся з місця і одійшов од Дніпра, покинувши пяного Сомка. Сомко пустився за ним на вздогін. Ромодановський послав за Дніпро московського воєводу Приклонського. Приклонський пішов на Чигирин, але стрівши татар, вернувся до Крюкова. Татари й козаки розбили єго і пригнали за Дніпро.

Як тільки козаки в Київщині почули, що Юрія розбили за Дніпром, то підняли мало не бунт. Всі кричали, що Юрій ні до чого непридатний, нікчемний. Сам Юрій не йняв віри королеві та полякам. Король затвердив чудновську виову з Юрієм, але почав забірати в свої руки Україну, так само як і московський цар. На Україні ще держались уніяцькі церкви з землями та грунтами. Митрополіт Діонисий Балабан просив короля вернути церкви й землі православним. Поляки й не думали вертати і очевидячки піддержували унію. На Україну поналазили польські поміщики в маєтности, одібрані за Богдана Хмельницького, силували народ до панщини і почали свої здирства. Юрій писав до короля, щоб він не пускав польських панів на Україну, а король не згожувався. Тоді Юрій хотів передати Україну цареві, але знав, що й цар зробить з Україною те саме, що й король. Єго порадники, а найбільше Тетеря, тягли єго до Польщі, сам Юрій не любив ні ляхів, ні москалів, хоч мусів підлещуватись до ляхів. Запорожці зненавиділи єго за польське підданство, стояли за Брюховецького і писали до Юрія грізні листи, що нападуть на Чигирин, і викинуть єго геть, як викидають зверші погану пявку. Городові козаки нехтували ним, кидали воєнну службу і бралися до господарства. Юрій хотів іти на Київ та на Чернигів, щоб вигнати звідтіль москалів, козаки вже не слухали єго. Юрій зажурився. На єго напав якийсь страх. Він усе боявся, щоб Запорожці не напали на єго, і задумав покинути гетьманство. Він скликав Раду під Корсунем і, як тільки козаки стали в кружок, поклонився ім і промовив: памятаючи заслугу мого батька, ви мене вибрали за гетьмана.

Digitized by Google

Я не вартий такої чести, і Бог не дав мині батьківського таланту. Тепер я дякую вам за гетьманство і думаю йти в ченці. Нам тепер трудно одбитись і од ляхів, і од москалів: лучче оддайте Україну туркам, щоб через турків вам добути самостійність Україні.

Юрій Хмельницький постригся в Чигиринському монастирі в ченці 6. січня 1663. року і єму дали ймення Гебеж. Швидко потім єго посвятили в архимандрити, але він не довго сидів в монастирі, як ми побачимо потім.

Козаки зібрались на Раду в Чигирин для гетьманських виборів. Декотрі хотіли вибрати Виговського, але боялись, що він не буде слухати Ради, бо він служив в Польщи сенатором і воєводою. Зоставались ще два зяті Богдана Хмельницького: Іван Нечай, що держав Богданову дочку Олену, і Павло Тетеря, що держав Степаниду. Хитра Степанида обдарила батьківськими грішми значних козаків, і вони вибрали гетьманом Павла Тетерю. Тетеря купив собі гетьманство за гроші.

Павло Тетеря був родом з переяславських міщан. Козаки вибрали єго переяславським полковником. Він женився з Богдановою дочкою і став богатирем. За гетьманування Виговського він держався Польщі, за що король дав єму шляхецтво і маєтности в самій Польщи. Тепер він дав маєтность в заклад і з великими грішми приіхав на Україну. Тетеря не мав ні великого розуму, ні совісти, ні чести, ні любові до України. Бувши приятелем Виговського, він потім згубив єго самого з світа. Він опісля покинув і православну віру і став ляхом, як ставали ляхами давні українські дворяне, такі як Вишневецькі, Чарторийські й инчі.

Польський король прислав Тетері булаву через молодого українського шляхтича Івана Мазепу, того що навпісля був гетьманом. Тетеря обідився і прийняв булаву од значного польського пана Корчевського.

Тетеря почав переговорюватись з Сомком і посилав листи до лівобережних козаків, заманюючи іх до короля. Сам Сомко вже був готовий пристати до Польщі, і король був готовий простити єму за московське підданство. Сомкові вороги переказали про се в Москву, і в Москві зовсім не йняли вже віри Сомкові. Брюховецький, маючи надію на Мехтодія, вже був

Digitized by Google

зовсім готовий на гетьманство. В осени 1662. року він обявив себе кошовим запорожським гетьманом, якого ще ніколи не було на Запорожжі. Івана Сірка вибрали кошовим отаманом. Брюховецький прийшов з Запорожцями на Україну і став обозом в Гадячі. Він прийшов тепер за гетьманською булавою.

Простий Золотаренко мав Брюховецького й Мехтодія за своіх приятелів і думав, що вони нікого не думають вибірати гетьманом, окрім єго. Вони єго дурили, та все писали до єго листи, але чогось зразу перестали писати. Золотаренко ждав листів, не дождався, а далі поіхав сам до Гадяча. В Батурині єму сказали, щоб він не іхав до Гадяча, а скоріше приставав до Сомка. Брюховецького Запорожці, добре випивши, самі росказали Золотаренковим козакам, що вони прийшли на Україну, щоб вибрати гетьманом Брюховецького. Золотаренко тоді тільки догадався, що зостався в дурнях в архиерея Мехтодія, і скоріше пристав до Сомка. Він не знав, що лукавий Мехтодий давно обговорював в Москві Сомка на всі боки і все діло давно підкрутив для Брюховецького; він не знав, що Мехтодий дурив єго і не думав єго садити на гетьманстві.

Золотаренко, помирившись з Сомком, тим самим зовсім програв гетьманську булаву, бо в Москві не хотіли ставити Сомка, тим що він уже написав цареві і говорив про козацькі вольности. Виходило, що Золотаренко був однодумний з Сомком, стояв за козацькі права, а Москва хотіла знищити тії права і зробити з України московську губернію.

Настала весна 1663. року. Московський цар дав звістку на Україну, що в половині червня буде Чорна Рада в Ніжині. Туди повинні були збіратись козаки, міщане й селяне безо всякої збруї. Московський воєвода, князь Данило Великогагин, приіхав з воєводами одкривати Раду. З воєводами приіхав у Ніжин і Мехтодий. Воєвода й Мехтодий вже були готові посадити на гетьманстві Брюховецького.

Великогагин оповістив Раду на 17. день червня. Цілі ватаги козаків і народа полились до Ніжина і ставали табором на полі кругом города. Сомко приіхав з своіми полками і став по один бік города коло київських воріт. Не вважаючи на царський приказ, не брати збруї, Сомкові козаки забрали не тільки шаблі, а навіть і гармати. Золотаренко вийшов з города

Digitized by Google

з своім полком і став коло Сомка. Брюховецький з Запорожцями та з голотою став по другий бік города на урочищі Романовському куті.

І Брюховецький і Сомко поглядали, з котрого боку города воєводи поставлять царське шатро. Дивляться вони, аж москалі напинають царське шатро з того боку, де стояли козаки Брюховецького.

Перед самим днем виборів Великогагин послав до Сомка і звелів єму перейти до шатра і стати по лівій руці од шатра без збруі. Сомко мусів перейти до шатра. Шатро було вже напняте. Коло шатра стояв поміст, на помості стояв довгий стіл. На тому столі був повинен стати новий гетьман і показатись народові. На столі лежала гетьманська булава.

Великогагин велів Сомковим козакам прийти пішими і без шабель, вони приіхали на конях ще й гармати притягли з собою. Вони стали не по лівій руці од шатра, а по правій, де стояв і Брюховецький. Вони боялись, щоб Брюховецький не став ближе до стола. Сомкові козаки були повбирані в дорогі кармазинні кунтуші, вишиті золотом. Коло Брюховецького стояли обідрані Запорожці та селяне в свитах.

Великогагин з воєводами приіхав до шатра ще з вечора і ввійшов у шатро. За ним пішов Брюховецький і вони довго там любенько балакали. 17. червня, як тільки зійшло сонце, довбиші почали бити в бубни та в літаври. Московське військо стало рядками коло самого шатра. Велика сила козаків та народа почала наближатись до шатра. Сомкові козаки приіхали з шаблями, бо Сомко бачив, що москалі прихиляються вже очевидячки до Брюховецького. Єму зосталась одна надія на шаблі.

Після того приіхав Мехтодий, ніби який полковник, і пішов у шатро.

Настав час Ради. Гомін стих. Великогагин вийшов з шатра з царською грамотою в руках. Коло єго стремів Мехтодий.

Великогагин послав московського охвицера до Сомка, щоб Сомко покинув шаблю й сагайдака. Він не покинув. Коло єго стояв зять і держав гетьманський бунчук. Сомко тим натякав, що єго вже вибрали гетьманом на Козелецькій Раді.

Великогагин виліз на поміст і почав читати царську гра-

Digitized by Google

моту. Він не дочитав ії й до половини, а Сомкові козаки кинулись до шатра і закричали: „Сомко гетьман! Єго хочемо вибрати за гетьмана!“

— Брюховецький гетьман! Сомко зрадник! заревла Брюховецького громада і собі полилась до шатра.

Обидві купи кидали шапки в гору по козацькому звичаю і кричали: Сомко гетьман! Брюховецький гетьман! Сомко зрадник! Брюховецький зрадник!

Сомкові прихильці випередили Брюховецького купу, підняли Сомка і поставили на столі, прикривши єго корогвами та бунчуками. Купа Брюховецького наперлась, понесла на руках Брюховецького і поставила на другому кінці того ж самого стола. Великогагина зіпхнули з помосту. Він не дочитав грамоти и втік у шатро.

Між прихильцями Сомка й Брюховецького почалася битва. Сомкового зятя, що держав бунчук, убили; бунчук поламали, Сомка з стола зіпхнули і видерли в єго з рук булаву. Козаків прибувало все більше та більше. Почалася страшна колотнеча. Тоді один московський охвицер почав пускати на козаків кулі, начиняні порохом, і розігнав їх, побивши багато людей. Сомкові козаки повтікали, і над купою мертвих і поранених стояв на столі з булавою та бунчуком Брюховецький. Сомко на силу встиг вискочити на коня і втік у свій обоз. Москалі пускали слідком за ним кулі.

Брюховецький з булавою пішов у шатро, де ласкаво з ним розмовляли воєводи та Мехтодий.

Тоді Сомко, поговоривши з своїми полковниками, послав в шатро, сказати воєводам, що він не має Брюховецького за гетьмана і піде в Переяслав.

Воєводи схаменулись і послали сказати Сомкові, що Рада буде ще й другого дня, що гетьманські вибори не скінчились, але того самого дня в Сомковім обозі піднявся проти єго бунт. Це було діло Брюховецького. Він підмовляв і переманював до себе Сомкових простих козаків, обіцюючи дозволити ім грабити богату старшину. Сомкові полковники приїхали на Раду дуже пишно, в їх обозі було багато всякого добра. Брюховецький намовляв козаків ограбити Сомків обоз. Прості козаки перейшли до Брюховецького і поклонились єму як гетьманові, а потім

Digitized by Google

вернулись назад, і кинулись на вози своєї старшини, і почали грабувати.

Сомко, Золотаренко і 50 чоловік старшини ледві встигли утекти в царське шатро. Воєводи одняли од їх коні, шаблі, здерли з їх дорогу одежу і заперли в тюрму.

Тоді Великогагин звелів козакам стати півкругом коло шатра. З шатра вийшов воєвода, а з ними і Мехтодий уродився, де єго й не сіяли. Воєвода спитав, кого козаки хотять вибрати гетьманом.

— Брюховецького! закричали козаки.

Брюховецький взяв бунчук і булаву і обійшов ряди війська. Де він ішов, там козаки пахиляли перед ним корогви і кидали в гору шапки.

Брюховецький на радощах за московську ласку згодився прийняти в українські городи не тільки воєвод, а навіть московське військо, і обіцяв харчувати єго з податі, що звалась лановою, ще й дав на пятьнайцять верстов землі на випас московських коней. Воєводи оддали Брюховецькому Сомка, Золотаренка і однодумних з ним полковників. Брюховецький написав цареві, що вони зрадники. Сомка й Золотаренка і кількох полковників засудили на смерть, а других засудили в Сибір. В Борзні на місті татарин одрубав голови Золотаренкові, Силичу, Шамрицькожу і після всіх Сомкові. Татарина вразила краса Сомкова, хоч уже тоді не молодого, і він промовив: чи вже ж і цему прийдеться одрубати голову? Прокляті ви голови! Цего чоловіка создав Господь на показ мирові, а вам не шкода стяти з єго голову.

Після всіх скотилася додолу Сомкова голова. Других полковників погнали в Москву, а потім заслали в Сибір. Москва на одній половині України вибрала такого гетьмана, якого для неї було треба, готового продати Україну за гетьманську булаву; по другій бік Дніпра гетьманував Тетеря, готовий продати Україну полякам. Москва й Польща насідали на Україну з двох боків, псували козаків, купували їх за гроші і виховували таких людей, як Мехтодий, Брюховецький та Тетеря, яких навпісля вони вдвох росплодили на Україні дуже багато. Народ помагав Москві. Він попробував уже польської панщини, і сподівався од Москви всякого добра; а Москва за те переробила

Digitized by Google

козаків на поміщиків, оддала ім народ і завела на Україні для народа таку панщину, якої він не зазнав і за Польщі. Народ став проти козаків, що обороняли давні права народнёго віча, народнёї громади, ті самі права, по котрим народ мав право вибірати любого гетьмана, по котрим він вибрав і самого Брюховецького. Він не знав, що Москва вже задумала одібрати і од самого народа право власти, право вибірати собі і гетьмана і старшину по своїй вподобі. Москва поламала козаччину, а за нею потім поламала і право духовенства, і самого народа, ломаючи помаленьку одно по другому.

Важнійші ошибки.

Ст.	5	вірш	20	з гори	Лісніцький	має бути	Лісницький
„	6	„	35	„	Хмельницькій	„ „	Хмельницький
„	9	„	2	„	Корсун	„ „	Корсунь
„	11	„	8	„	з зебе	„ „	з себе
„	11	„	26	„	на селах	„ „	по селах
„	13	„	1	„	полкпвннк	„ „	полковник
„	13	„	32	„	волахів	„ „	волохів
„	15	„	10	„	Чаусая	„ „	Чаусах
„	15	„	25	„	Путовлі	„ „	Путивлі
„	28	„	4	„	вирубим	„ „	вирубім
„	28	„	17	„	зарав	„ „	зараз
„	29	„	17	„	коровгу	„ „	корогву
„	29	„	3	з долу	козакн	„ „	козаки
„	30	„	2	з гори	Волиші	„ „	Волині
„	30	„	13	„	якіх	„ „	яких
„	32	„	18	„	Залотаренка	„ „	Золотаренка
„	48	„	17	„	змазались	„ „	змагались
„	52	„	8	з долу	зверші	„ „	з верші
„	57	„	16	„	Шамрицькожу	„ „	Шамрицькому
„	58	„	1	з гори	нарол	„ „	народ

Digitized by Google

Digitized by Google

З друкарні товариства им. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

A. OVSJANNIKOV.
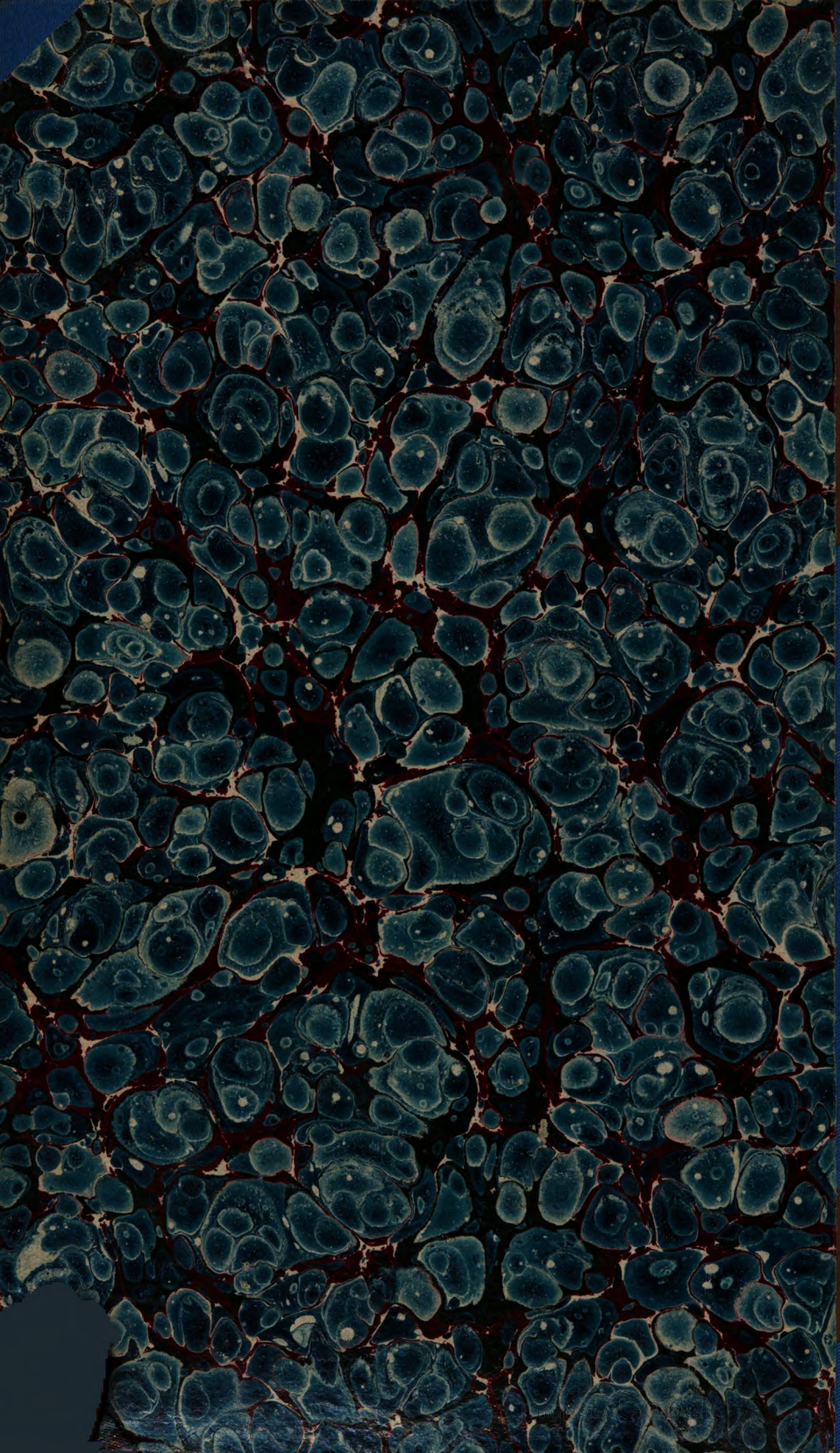
Digitized by Google